

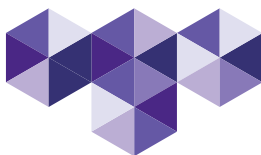
Kulturstudier

Nr. 1 / maj 2020

Emma Barnhøj Jeppesen / Et fuldstændigt farefrit næringsmiddel
Iben Bjørnsson, Rosanna Farbøl og Casper Sylvest / Hvis krigen kommer
Johan Mendes / Hvad er historisme?
Marlene Paulin Kristensen / At genkende grænsen

Kulturstudier

Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie

Kulturstudier er et forskningsbaseret og fagfællebedømt tidsskrift, der bringer artikler med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af Fortid og Nutid (grundlagt 1914) og Folk og Kultur (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. 1, MAJ 2020

© 2020 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør:

Anders Ravn Sørensen, *Center for Business and History, Copenhagen Business School*

Søren Byskov, *Sydvestjyske Museer*

Ivan Lind Christensen, *Institut for Kultur og Globale Studier, Aalborg Universitet*

Bo Fritzboeger, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Anne Folke Henningsen, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Signe Mellegaard, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Caroline Nyvang, *Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek*

Camilla Schjerning, *Odense Bys Museer*

Louise Karlskov Skyggebjerg, *Teknologihistorie DTU, Danmarks Tekniske Universitet*

Iben Vyff, *Museerne Helsingør*

Marlene Paulin Kristensen, *SAXO-instituttet, Københavns Universitet*

Redaktionssekretær: Asta Christensen Otto, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point i „den bibliometriske forskningsindikator“.

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon, www.annafalcon.dk

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

REDAKTIONSADRESSE

Tidsskriftet Kulturstudier

Att: Asta Christensen Otto

SAXO-Instituttet

Københavns Universitet

Karen Blixens Vej 4

2300 København S

kontakt.kulturstudier@gmail.com

www.tidsskriftetkulturstudier.dk

Kulturstudier udgives af Dansk Historisk Fællesråd

Tidsskriftet modtager støtte fra Det Frie Forskningsråd – Kultur og Kommunikation samt Kulturstyrelsen

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen

ISSN 1904-5352

Printed in Denmark

Indhold

- Emma Barnhøj Jeppesen
- 5 Et fuldstændigt farefrit næringsmiddel**
Diskussionen om blodanvendelse i madlavning fra 1860-1980
- Iben Bjørnsson, Rosanna Farbøl og Casper Sylvest
- 33 Hvis krigen kommer**
Forestillinger om fremtiden under den kolde krig
- Johan Mendes
- 62 Hvad er historisme?**
- Marlene Paulin Kristensen
- 81 At genkende grænsen**
Spekulationer over fremtiden blandt politifolk på den dansk-tyske grænse

Emma Barnhøj Jeppesen (f. 1995) er stud.mag. i kulturhistorie ved Aarhus Universitet. Hun er tilknyttet Dansk Center for Byhistorie og Immigrantmuseet som studentermedhjælper.

Keywords: madhistorie, ernæringshistorie, madkultur, madspild, det 19. århundrede, det 20. århundrede.

ET FULDSTÆNDIGT FAREFRIT NÆRINGSMIDDEL

Diskussionen om blodanvendelse i madlavning fra 1860-1980

Blodanvendelse i menneskeføde har været et omdiskuteret emne i mange år, og ofte har debatten været præget af stærke holdninger for eller imod anvendelsen.

I denne artikel undersøges forskellige diskurser for anvendelsen af blod i madlavning gennem udvalgte danske kokebøger samt notitser og annoncer fra lokale dagblade i perioden 1860-1980. Med centrale periodenedslag vil artiklens analysefokus være forskellige aktørers agitation for blodanvendelsen og disses argumentationsfremførelse, der vil belyses og forklares ud fra ændringer og tendenser i den politiske, økonomiske, sociale og kulturelle samtid.

Kød har til alle tider indtaget en betydelig rolle i den danske måltidsstruktur – ikke kun som et statussymbol, men også som et levnedsmiddel, der blev betragtet som fundamentalt vigtigt for sund ernæring. Særligt i løbet af det 20. århundrede voksede de animalske proteins popularitet som følge af forbedrede levestandarder i den almene befolkning, hvilket bevirkede en markant stigning i kødforbruget.¹ Kødets betydelige rolle for dansk madkultur læner sig op ad de generelle tendenser i vestlig madkultur, hvor netop dette levnedsmiddel traditionelt har været rammesættende for forskellige måltidsstrukturer.² Samtidig har

1 Jensen 2015, s. 21; Gjerris et al. 2012, s. 16.

2 Holm 2012, s. 157.

kød dog også været en dyrere spise, hvorfor kosten for store dele af den almene befolkning i Danmark overvejende bestod af kornprodukter og grød.³ Omkostningerne på kød og flæsk medførte ligeledes en søgen efter billigere alternativer, der kunne opfylde behovet for proteiner. For manges vedkommende kunne dette alternativ udgøres af det billige slagteriaffald: indmaden – herunder blodanvendelse i menneskeføde.⁴

Kødets kulturhistorie og betydning for de vesteuropæiske måltidsstrukturer har i flere omgange været fremhævet i den madhistoriske forskningslitteratur. Selvom blodretter har eksisteret side om side med kødet i flere europæiske madkulturer, er blod som selvstændigt tema dog kun sporadisk behandlet. Én af de mest berømte bøger om blodmad er Thomas Barlows *The Trial of Black-Pudding. Or, The unlawfulness of eating blood proved by Scriptures, before the law, under the law, and after the law* fra 1652, der i sin samtid skrev sig ind i en igangværende teologisk kontrovers om blodspiser i England. Særligt blodpølsen var på dette tidspunkt en regional delikatesse. Men Barlow hævdede i sit værk, at alle slags blodspiser var en krænkelse af jødiske og kristne love, eftersom Bibelen entydigt afviste blodanvendelse i menneskeføde. Barlows værk har givet anledning til mindre publikationer, der har været centreret om sammenhængen mellem perceptionen af blod og religiøse forestillinger.⁵ Disse indskriver sig i den madhistoriske forskningslitteratur, der omhandler tabubelagte fødevarer eller 'food dislikes', som særligt Stephen Mennell, Keith Thomas og Marshall Sahlins har bidraget til.⁶ Også i Danmark kan den eksisterende historiografi om blodanvendelse i menneskeføde betegnes som sporadisk og ofte er blodspiser blevet behandlet som et supplement til formidlingen af andre emner. Særligt i dansk slagterihistorie har blod været behandlet som en del og et produkt af slagteprocessen og pølsefabrikationen. I den sammenhæng kan nævnes Else-Marie Boyhus, Nina K. Grøftehauge og Viggo Sørensens beskrivelser af blodretter, deres egnsoprindelser og betydning for dansk julemad.⁷ Derudover optræder blodretter hovedsageligt som eksempler i specialkøgebøger, der ofte har haft rødder i slagteindustrien. Både Caroline Nyvang, Carol Gold og Anita Kildebæk Nielsen har beskæftiget sig kort med specialkøgebøger med fokus på blodretter og blodanvendelse fra slagteriprodukterne i deres behandlinger af danske køgebøger.⁸ Selvom blodanvendelse i menneskeføde således ikke er et bredt behandlet emne i den madhistoriske forskningslitteratur, foreligger der et omfangsrigt kildemateriale, der kan belyse blodets præskriptive rolle i dansk madkultur. Denne artikels for-

3 Sandøe 2012, s. 7.

4 Leed 2012, s. 173.

5 Shapin 2007; Bule 2018.

6 Sahlins 1976; Thomas 1983; Mennell 1985.

7 Boyhus 1998; Boyhus 2013; Hyldtoft 2016.

8 Nyvang 2010; Gold 2010; Nielsen 2010.

mål er at fremdrage og belyse dette kildemateriale med henblik på at identificere og analysere de argumenter, der gjorde sig gældende for anvendelsen af blod i menneskeføde, og hvorledes disse argumenter reflekterede den historiske samtid, de optrådte i. Gennem danske kogebøger og med inddragelse af relevante notitser og annoncer fra lokale dagblade i perioden 1860-1980 undersøger artiklen forskellige argumentationsformer og retoriske troper for blodanvendelsen, og hvorledes forskellige aktørers argumenter var tilknyttet forskellige perceptioner af blod som henholdsvis natur (ernæring), økonomisk vare og kulturel tradition.

Afgrænsning og kildemateriale

På baggrund af udgivelsen af professor Peter Ludvig Panums værk *Bidrag til Bedømmelse af Fødemidlernes Næringsværdi* (1866) opstod der i 1860'erne en diskussion om blodanvendelse i menneskeføde, der kom til at strække sig mange år frem. Det tidsmæssige udgangspunkt i 1860 er således bestemt af ønsket om at undersøge tiden omkring udgivelsen af Panums værk samt den efterfølgende periode, hvori bloddebatten udviklede sig. Artiklens tidsmæssige afgrænsning fra 1860-1980 er opdelt i tre mindre undersøgelsesperioder med tidsintervaller på 40 år, hvor kildematerialet for hver undersøgelsesperiode analyseres i overensstemmelse med varierende perceptioner af blod. Artiklens tidsmæssige slutpunkt i 1980 er følgelig bestemt af ønsket om at fastholde 40-års-intervallet, men kunne i princippet føres længere op i tid, hvis ønsket var således.

Ønsket om at udforske blodets præskriptive rolle i dansk madkultur fordrer en undersøgelse og inddragelse af to relevante kildegrupper. Det gælder først og fremmest de mange kogebøger, der blev forfattet og udgivet gennem undersøgelsesperioden, hvoraf 58 kogebøger er blevet identificeret med opskrifter på blodretter. Som præskriptive kilder repræsenterer kogebøgerne idealer og normer for madlavning og ikke faktiske spiseforhold.⁹ Grundet en vekselvirkende påvirkning mellem kogebogsforfatterne og ændringer i samfundet er det forventeligt, at kogebøgerne indeholder en række tendenser, der afspejler samtidens samfundsforandringer. Eftersom det ikke er artiklens formål at undersøge, hvorvidt blodretter blev anvendt i praksis, men derimod at undersøge opstillede normer for blodanvendelsen i madlavning, anses hverken kogebøgernes præskriptive format eller tendenserne som ulemper, men snarere som grundvilkår, der gøres til analyseobjekt. Som del af den generelle anvisningslitteratur kan kogebøgerne dermed anvendes til at undersøge forskellige aktørers agitation for blodanvendelsen. Udvalget af kogebøgerne er funderet på en række kriterier til kildernes format. Først og fremmest er de udvalgt fra en gennemgang af 94 kogebøger, hvor det

9 Vegenfeldt & Kornerup 1976, s. 188; Gold 2007, s. 11-12.

centrale kriterie var, at kogebøgerne skulle indeholde blodopskrifter. De fravalgte kogebøger har dog været anvendt til at klarlægge den fremadskridende tendens, at antallet af blodopskrifter gennem perioden reduceres. Grundet ønsket om at undersøge forskellige aktørers appel til den brede befolkning har det været centralt, at kogebøgerne ligeledes var rettet mod dette publikum. Traditionelt har kogebøgerne været anset som en kildegruppe, der overvejende henvendte sig til middelstanden eller borgerskabet.¹⁰ Fra midten af 1800-tallet rettede kogebøgerne sig dog mod et bredere publikum, og udgivelsen af billigere folkekogebøger, genoptryk og eksplicit henvendelse til små husholdninger vidner om behovet for en almen kogebogslitteratur. I samme periode kom kvindelige kogebogsforfattere til at optræde hyppigere og erstattede dermed den ældre kogebogslitteraturs kokke- eller mesterkundskabsforfattere. Kogebøgerne kom i højere grad til at henvende sig eksplicit til den almene husmoder i mindre husholdninger eller på landet.¹¹ Det har således været muligt at identificere kogebøgernes målgruppe gennem en forundersøgelse af bøgernes titler og indledninger/forord, hvori kogebogsforfatterne har rettet henvendelse til mindre husholdninger, til husmoderen, til ethvert hjem m.m. Imidlertid var kogebøgerne ikke den eneste platform for beskrivelser af blodets præskriptive rolle. Også i landets dagblade blev normer for blodanvendelse i menneskeføde præsenteret for befolkningen gennem notitser og annoncer udsendt af forskellige aktører med interesse i forfremmelsen af blod som fødevarer. Fra 1860'erne fungerede mange dagblade som central informationskilde til den brede befolkning, og særligt den københavnske dagspresse dominerede på dette tidspunkt mediebilledet i Danmark. I slutningen af 1800-tallet vandt købstædernes provinspresse og landbefolkningens venstrepresser dog hurtigt frem, og i år 1900 blev dagbladene betragtet som allemandseje.¹² De var således oplagte platforme for argumentfremførelse og andre reklamefremstød – herunder også for anvendelsen af blod – og gennem søgninger i Mediestreams digitaliserede dagbladsdatabase kan man således få et indblik i de tendenser, der har udspillet sig i den offentlige debat om blodanvendelse og hvilke aktører, der har været fremtrædende i selvsamme. Anvendelsen af et sådant kildemateriale fordrer dog visse kildekritiske betragtninger. Ligesom med kogebøgerne har ønsket om at undersøge forskellige aktørers appel i den brede befolkning været bestemmende for udvælgelsen af notitser og annoncer fra lokale fremfor landsdækkende dagblade. Artiklens inddragne notitser og annoncer er således udvalgt og hentet fra den københavnske dagspresse samt den jyske, fynske, sjællandske og bornholm-

10 Gold 2007, s. 12–15.

11 Nyvang 2010, s. 161–165; 170–173.

12 Jensen 1997, s. 96–97.

ske provinspresse.¹³ Repræsentationen og hyppigheden af notitser og annoncer omhandlende blodets præskriptive rolle varierede imidlertid væsentligt over tid – ofte afhængig af bloddebattens udbredelse og samfundsrelevans, hvilket har medført yderligere kildekritiske betragtninger i henhold til hver undersøgelsesperiodes toneangivende aktører. I perioden 1860-1900 relaterede de inddragne notitser sig hovedsageligt til periodens specialkøgebøger, der igangsatte diskussionen om blodanvendelse i madlavning. Selvom hovedparten af notitserne er udgivet under anonyme forfatternavne, hersker der ingen tvivl om deres formål: at skabe opmærksomhed på køgebøgerne og blodopskrifter. I perioden 1900-1940 relaterede enkelte notitser sig til de fremtrædende eksponenter for blodanvendelse i Tyskland og senere også til private handelsaktører. Langt størstedelen af notitserne og annoncerne publiceredes dog i relation til arbejdet under Udvalget for Blodfødemidler, som var periodens mest bærende aktør. I samarbejde med Indenrigsministeriets Husholdningsudvalg, de store andelsslagerier og lokale prisreguleringskommissioner annoncerede udvalget særligt markant i provinspressen over hele landet. I undersøgelsesperioden 1940-1980 reduceredes antallet af notitser om blodanvendelse, og i stedet blev annoncerne det fremtrædende kildemateriale. Enkelte notitser fra statslige aktører florerede i forskellige provinsdagblade under 2. verdenskrig, men de bærende aktører var de private handelsdrivende, der gennem annoncer virkede for anvendelsen af blod. De private handelsdrivende udgjordes overvejende af tre grupperinger: slagtere, supermarkeder og kroer. Annoncer fra disse grupperinger vil i artiklens inddrages som eksempler på reklamefremstød fra private handelsdrivende, og for at skabe et sammenligningsgrundlag mellem de tre grupper er det udelukkende annoncer fra periodens december-måneder, der er medtaget, eftersom annonceringen her var mest massiv. Ud fra disse betragtninger skal artiklens inddragelse af notitser og annoncer således anses som et forsøg på at beskrive og eksemplificere de tendenser, der har været toneangivende i de tre undersøgelsesperioder.

Mad og diskurser

I artiklen *The Rhetoric of Food: Food as Nature, Commodity and Culture* beskæftiger den norske forsker Eivind Jacobsen sig med maddiskussioner, konnotationer og troper. Jacobsen anvender retoriske troper som analyseværktøj i

13 Som regel havde hver købstad sin egen bogtrykkeravis, der dækkede nyheder fra købstaden og dens opland såsom stiftstidenderne, folketidenderne, amtsaviser m.fl. Mediebillet i København var dog mere broget, hvorfor det har været nødvendigt at differentiere i de københavnske dagblade således, at de inddragne notitser og annoncer er hentet fra de københavnske populæraviser, almueaviser og middelstandsaviser såsom Folkets Avis, Aftenbladet, Morgenbladet m.fl.

identifikationen af såkaldte konnotationsfelter,¹⁴ som maddiskussioner indgår i, og troperne definerer han som sproglige værktøjer, der anvendes af forskellige aktører i kampen om virkelighedsdefinitioner. Ved at undersøge troperne kan vi definere konnotationsfelterne, der udspiller sig i diskussionen om mad. Jacobsen trækker på Roland Barthes strukturalistiske tese om, at mad fungerer som tegn, der kommunikerer noget udover sig selv. Når konsumenter forbruger en madvare, forbruger de også hele systemet bag madvaren,¹⁵ hvorved den indeholder bestemte konnotationer til f.eks. klasse, køn eller etnicitet.¹⁶

Centralt er Jacobsens pointe om, at troperne ikke har medfødte betydninger og ej heller er monosemiske af karakter. I stedet skal de anses som multifacetterede, og de tilbyder ofte fortolkeren mange potentielle betydninger. Troperne er tæt forbundne og henviser som regel til ét bestemt konnotationsfelt hvilket bevirker, at brugen af troper aldrig er tilfældig. Denne tanke er nærmest Foucaultsk, idet en historisk periodes dominerende troper (eller diskurser) er determinerende for, hvad der kan vides og forstås. Visse troper er en del af en semiotisk arv, hvorfor vi sjældent reflekterer over dem. Men troperne vil ofte være strategiske. Med formål om at overbevise kan de anvendes målrettet til at sætte rammen for bestemte argumenter, hvilket forudsætter en forståelse af virkeligheden som åben og anfægtelig. Gennem retorisk manipulation kan bestemte aktører anfægte og omlægge den måde, hvorpå mad, madproduktion og madforbrug forstås. Den bagvedliggende tanke er, at anvendelsen af bestemte troper er et kampfelt mellem forskellige aktører. Ved at identificere og analysere troperne kan vi således få et indblik i, hvorledes bestemte aktører har opfattet, omtalt og advokeret for bestemte madvarer.¹⁷

Som nævnt identificerer Jacobsen tre konnotationsfelter: *mad som natur*, *mad som varer* og *mad som kultur*. De hænger uløseligt sammen, men vekselvirker efter den historiske samtid. I det første konnotationsfelt, *mad som natur*, præsenteres mad som en del af naturen og som planter, dyr eller ernæring. Mad forstås som et domesticeret, kultiveret og manipulerbart naturprodukt. Som ernæring fungerer maden i interaktion med menneskekroppen og hjælper til at opretholde kroppens fysiske krav. Aktører i dette felt vil ofte være statslige, have baggrund i sundheds- eller ernæringsvidenskaben eller være interesseorganisationer. Aktørerne vil koble mad til konnotationer om naturlighed, bæredygtighed og renhed, og retoriske troper om menneskekroppen, næringsmidler, naturmiljøer m.m. vil hyppigt optræde. I det andet konnotationsfelt, *mad som varer*, præsenteres mad

14 *Connotative fields* (egen oversættelse). Med dette begreb henvises til de begrebs- og forståelsesrammer, som mad optræder i, der indeholder forskellige associationer og medbetydninger.

15 F.eks. varens produktionsomkostninger eller produktionsforhold.

16 Mennell 1985, s. 11-12.

17 Jacobsen 2004, s. 59-63.

i køb- og salgssituationer. Mad forstås som et økonomisk middel, der kan produceres, distribueres og sælges til forskellige konsumenter. Mad vil tilføres en ombyttelig karakter, der er fundamentalt sammenlignelig med andre produkter. Aktører i dette felt vil ofte være statslige, have baggrund i den økonomiske eller salgsmæssige verden eller være interesseorganisationer. Aktørerne vil koble mad til konnotationer om økonomiske fordele og lave priser, og retoriske troper om pengepungen og besparelser vil hyppigt optræde. I det tredje konnotationsfelt, *mad som kultur*, præsenteres mad som indlejret, forstået og fortolket i overensstemmelse med kulturelt definerede kategorier. Mad kan sanses, bearbejdes og forbruges og fremstår ofte som en materiel repræsentation af individuelle og kollektive identiteter. Aktører i dette felt kan have baggrund i mange forskellige samfundslag, men hæfter typisk deres anskuelser sammen med kulturel kapital. Aktørerne kobler mad sammen med forskellige sider af kulturen¹⁸ afhængig af hvilken kulturtype, aktørerne ønsker at fremhæve.¹⁹

Konnotationsfelterne er internt forbundne, da de deler den samme betydningsreference, men de vil ofte stå i modsætning til hinanden grundet aktørernes indgåelse i 'argumentative wars'.²⁰ Dette bevirker dog ikke forsøg på total eksklusion af et enkelt felt. Grundet felternes interne forbundenhed er en adskillelse af dem stort set umuligt:

[...] food hardly has any value as a commodity if it is conceived of as inedible or dangerous. Similarly, cuisine and traditions evolve within the limits imposed by nature (biology) and its commodity potential (the market economy). As for nature, the biology of food is also culturally and economically fashioned and adjusted.²¹

Dette åbner for overlap mellem konnotationsfelterne. Men hovedsageligt vil troperne tendere mod at fremhæve bestemte egenskaber og ignorere andre, hvorfor undersøgelsen af troperne må indeholde en undersøgelse af tropernes samtid. Tidligere er Barthes (og for så vidt også Jacobsen) blevet kritiseret for at undersøge mad ud fra et nutidigt perspektiv, der i mindre grad gav plads til den historiske samtids rolle og for manglende forklaringer på forandringer i madkulturen.²² Den følgende gennemgang af blod som madvare forsøger derfor at sammenkoble ud-

18 Eksempelvis påpeges den romantiske forståelse af naturen som vild og traditionsrig i vestlig madperception.

19 Jacobsen 2004, s. 67–72.

20 Kampen om, hvilke troper og konnotationsfelter, der skal dominere. Aktørerne vil søge hegemoni for deres foretrukne konnotationsfelt ved at fremhæve eller nedtone bestemte aspekter af maden.

21 Jacobsen 2004, s. 63.

22 Mennell 1985, s. 11–12; Mennell 1992, s. 11.

viklingen af blodets troper og konnotationsfelter med tendenser og tankestrømninger i den historiske samtid.

1860-1900: et ernæringsfysiologisk aspekt

Da professor Peter Ludvig Panum i begyndelsen af 1866 udgav værket *Bidrag til Bedømmelsen af Fødemidlernes Næringsværdi* havde han næppe forestillet sig den omtale, bogen ville tiltrække sig de kommende årtier. Værket var professorens første store arbejde siden sin ansættelse som eksperimentalfysiolog ved Københavns Universitet i 1864. Foruden formålet om at udbrede eksperimentalfysiologien til de danske læger havde værket også til hensigt at inspirere befolkningen til bedre ernæring. Sidstnævnte ønske var hentet fra den tyske kemiker Justus von Liebig, hvis ernæringsteoretiske tanker havde vundet indpas i de europæiske lægekredse årtiet forinden, og gjort befolkningens kostsammensætning til et offentligt anliggende.²³ Både Liebig og Panum opfattede store proteinmængder som grundlaget for korrekt ernæring, og proteinerne kunne findes i blodmad.²⁴ Udgivelsen af Panums værk blev flittigt refereret og diskuteret i dagbladene, og ofte var Panums udtalelser direkte citeret i notitserne.²⁵ Heri fremgik hovedargumentet, at næringsværdien fra svine-, kalve- og lammes blod var lige så stor som kødets, hvilket var kommet professoren til kende gennem en række forsøg i det fysiologiske laboratorium.²⁶ Dette eksperimentelt begrundede argument forsøgte at overbevise læseren om påstandens korrekthed gennem henvisninger til videnskaben og havde desuden til hensigt at styrke argumentforfatterens troværdighed. Som Jacobsen påpeger, er dette greb vigtigt, når aktører kobler mad og natur/ernæring sammen. For at forbrugeren, eller i dette tilfælde læseren, får tillid til produktet, må vedkommende først have tillid til argumentforfatteren, og denne tillid kan bestyrkes gennem henvisninger til videnskaben.

Panums ernæringsfysiologiske tanker om blodets anvendelse vandt dog ikke foreløbig indpas i tidens kogebøger. Her optrådte blodretter ofte som en selvfølge. Ud af i alt 28 undersøgte kogebøger fra perioden 1860-1900 indeholdt 25 af dem opskrifter med blod. De mest almindelige var forskellige varianter af blodpølsen såsom Wiener blodpølse eller gåsblodpølse, men opskrifter på kraftbrødet, blodbudding og bederyg i blod optrådte også. En væsentlig tendens i kogebøgerne er sammenhængen mellem blodretterne og husholdningens hjemmeslagt-

23 Mellemegaard 2010, s. 11

24 Hyldtoft 2016, s. 304-307; Nielsen 2010, s. 44-45.

25 Se Anonym 1866, s. 2; Anonym 1868, s. 2.

26 Siden 1840'erne var interessen for planter og dyrs kemiske sammensætning vokset, hvilket kom til at danne grundlag for den kemiskbaserede ernæringslære, der bevirkede en mere eksperimentel tilgang for at opnå ernærings- og fordøjelsesviden.

ning. Som nævnt henvender de fleste af undersøgelsens kogebøger sig til mindre husholdninger. Men den eksplicite sammenhæng mellem blodretterne og hjemmeslagtningen tydeliggør, at det særligt var landhusholdningerne, der var i kogebogsforfatternes tanker. Mens hjemmeslagtningen var en helt naturlig del af landhusholdningernes virke, var slagtingen for byhusholdningerne en udfordring, der i stedet blev løst ved at gå på torvet og senere til de offentlige slagtehus eller lokale slagterier. Når kogebøgerne derfor beskrev hjemmeslagtningen som naturlig forudsætning for anskaffelsen af blod, var det i særlig grad landhusholdningerne, som bøgerne sigtede mod. Hovedsageligt beskæftigede kogebøgerne sig med svineslagtning, der typisk foregik op til jul. Langt de fleste af kogebøgerne indeholdt følgelig tætte beskrivelser af slagte- og udskæringsmetoder. Og blodretterne kom ofte i forlængelse af kapitlet om slagtingen og som en del af slagtedyrets anvendelse i madlavning. Her beskrev opskrifterne, hvordan blodet straks efter ophængningen af svinet måtte opsamles i en spand med vand. Særligt vigtigt var den konstante omrøring for at undgå koagulation.²⁷ I beskrivelserne af hjemmeslagtningen lå følgelig en forestilling om, at husholdningen herigennem selv fremskaffede blod til madlavning. Blodet var dermed ikke nødvendigvis en slagtevarer, men snarere et produkt af hjemmeslagtningen. Denne tankegang prægede særligt kogebøgerne i 1860-70'erne, hvorfor disse sjældent indeholdt eksplicite argumenter for blodets anvendelse. Blodanvendelsen blev i stedet præsenteret som en selvfølge,²⁸ og allerhøjest bemærkedes, at blodet ikke måtte gå til spilde.²⁹

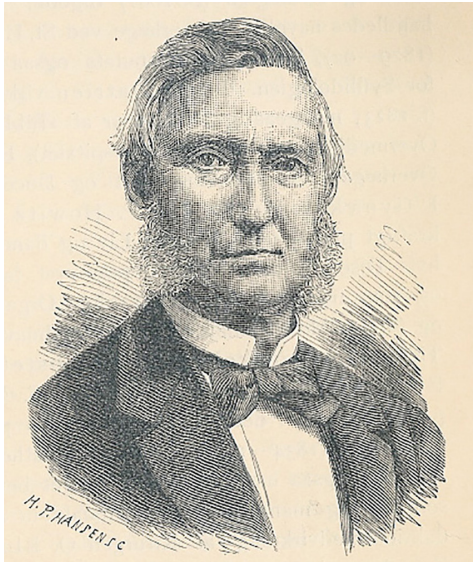
Der var dog andre, der havde fået øjnene op for blodets fordele. I juni 1873 meldte bl.a. Skanderborg Avis om forsøg med nye bispisningsregler i Christianshavns Straffeanstalt. Det Kongelige Sundhedskollegium, der holdt opsyn med medicinalvæsenet og de offentlige sundhedsforanstaltninger, havde konkluderet, at anstaltens fanger ikke fik tilstrækkelig med animalsk føde, hvorfor kollegiet anbefalede at indføre den nyopfundne ret, blodbudding, som en fast del af anstaltens ugentlige bispisningsplan.³⁰ Retten var tilsyneladende allerede afprøvet på fangerne i Vridsløselille Fængsel, og erfaringerne havde været så gode, at retten også skulle indføres i Horsens og Viborgs anstalter. Godt nok ville den nye ret medføre en daglig merudgift på 5-7 skilling pr. person. Men blodføden, der ansås som ligeså nærende som fersk kød, medvirkede til sunde og stærke fanger efter endt straf. Det bemærkelsesværdige ligger i notitsens retoriske troper om menneskekroppen, sundhed og fysisk robusthed, der i tråd med Jacobsens tese sammenkoblede samspillet mellem mad og menneskekroppen til den korrekte

27 For slagtebeskrivelser se bl.a. Ussing 1860; Barfoed 1863; Andresen 1891; Adeler 1893.

28 Se Høegh-Guldberg 1866; Strandberg 1868; Helsted 1875. Senere Madsen 1880; Berg 1885; Drewes 1895; Schiellerup 1897.

29 Dragsted 1865, s. 53; Thaarup 1868, s. 28.

30 Anonym 1873, s. 1. Flere notitser omhandlende samme emne anførte Bager C. Nielsen som ophavsmanden til den nye blodspise.

Professor Panum kom til at spille en betydelig rolle for udbredelsen af den kemiske ernæringslære og eksperimentalfysiologien i slutningen af 1800-tallet og dermed også for diskussionen om blodanvendelse i madlavning. Foto: H. P. Hansen. Illustreret Dansk Litteraturhistorie, 2. bind, 1902.

ernæring. Idéen om blodets næringsmæssige fordele vægtede således højere end de økonomiske meromkostninger.

Selvom tankerne om blodets næringsværdi spirede sporadisk, kom Panums tanker først for alvor til sin ret i 1880'erne. Ved sin død i 1885 nåede han akkurat at se udgivelsen af lægerne Sophus Torup og John Christmas-Dirckinck-Holmfelds ernæringsbog, der indeholdt nogle af de tidligste eksempler på madplaners næringsstofferegninger. Bogen, som Panum havde skrevet forordet til, havde til formål at klarlægge "Spørgsmaalet om den for det menneskelige Legeme nødvendige Føde og dens hensigtsmæssige mest passende og billigste S sammensætning."³¹ På baggrund af en gennemgang af de tre ernæringsmæssige bestanddele: æggehvideofferne, fedtarterne og melstoffet/sukkeret udformedes ernæringskorrekte spisetabeller for familier med forskellige indkomster. Bogens fokus på blodets næringsmæssige fordele fandt givetvis rod i Panums agitation for blodets anvendelse tyve år forinden. De to læger argumenterede for, at blodet næringsmæssigt svarede til fersk kød grundet æggehvidestofindholdet, og at de 14 millioner pund blod, der årligt blev smidt i rendestenene,³² følgelig kunne udnyttes bedre til ernæring af den almene befolkning.³³ Lolland-Falsters Stiftstidende meldte i december 1885, at bogen havde givet anledning til et foredrag i Selskabet for Sundhedsplejen i Københavns frimurerloge. Foredragsholderinden var Elfride Fibiger, der gik i den afdøde professors fodspor og agiterede for blodets anvendelsesmuligheder. Hun bemærkede, at sagen overvejende fik støtte fra lægestanden, mens befolkningen fortsat var tilbageholdende, hvorved

31 Torup & Christmas-Dirckinck-Holmfeld 1884, s. 5.

32 Med dette tal refererede forfatterne til en undersøgelse om blodanvendelse, som Panum selv havde gennemført i forbindelse med udgivelsen af sit værk fra Københavns Universitet i 1866.

33 Torup & Christmas-Dirckinck-Holmfeld 1884, s. 18-20.

hun selv påpegede det centrale skel mellem de ernæringsfaglige lægekredse og befolkningen.³⁴

Dette skel forsøgte en række nye kokebøger at gøre op med. De var fortsat baseret på eksperimentelt begrundede argumenter, der fremmede temaet om det kemiske køkken. Men hovedsageligt var de en del af en nyere tendens, der satte sundhed på dagsordenen. Det nye fokus bevirkede, at flere lægefaglige autoriteter fra 1840'erne eksplicit optrådte i kokebøgerne, og at disse ofte var baseret på bestemte ernæringsteoretiske tilgange, der fremmanede bestemte madvarer eller fødevareretendenser over andre.³⁵ Allerede i begyndelsen af 1880'erne optrådte ernærings- og sundhedsmæssige overvejelser i tidens kokebøger, og disse blev ofte knyttet sammen med et udbredt fokus på renlighed og ordentlighed.³⁶ I en række af kokebøgernes forord understregede forfatterne således vigtigheden af altid at holde orden, renlighed og punktlighed i madlavning, da manglen på dette kunne ses og smages i maden. Dette gjaldt naturligvis også i håndteringen af blod. Panum havde i værket fra 1866 anvist, hvorledes blodet skulle håndteres for at dæmme op for smitteoverførsler. Vejledningen blev i flere af kokebøgerne anvendt for at hæmme frygten for pølseforgiftning,³⁷ og konklusionen i kokebøgerne blev som Elfride Fibiger skrev, at „Blodet behandlet paa den af ham angivne Maade, bliver et fuldstændigt farefrit Næringsmiddel.“³⁸ Kokebøgernes sundhedsfokus kom dog hovedsageligt til udtryk i beskrivelserne af fordøjelsen og den enkeltes korrekte ernærings sammensætning. Og de næringsmæssige argumenter for blod begyndte følgelig også at optræde mere eksplicit. Førømtalte Elfride Fibiger udgav selv i 1892 en kokebog, hvori hun dedikerede et afsnit til beskrivelsen af blodets anvendelsesmuligheder og næringsfordele. Mest karakteristisk var dog den specialkokebog, der i 1885 blev udgivet på baggrund af Panums eksperimentalfysiologi og en række foredrag om sundhedslære for arbejderne i København. Kokebogen var skrevet af en anonym husmoder, men utvivlsomt inspireret af Torup og Christmas-Dirckinck-Holmfelds bog fra det forgangne år. Foruden at præsentere læseren for blodets fordele indeholdt bogen også 14 blodretter.³⁹ Kokebogens argumenter hvilede på et todelt troværdighedsprincip. Dels henviste bogens eksperimentelt funderede argumenter til Panums videnskab, der skulle overbevise læseren om blodets nytteværdi. Dels til den anonyme husmoder, der stod som garant for blodets praktiske anvendelse. Udgivelsen af kokebogen blev desuden udsendt som notits i en række af landets dagblade, der trak på samme kombinerede troværdighedsprincip. Selvom notitserne havde anonyme forfat-

34 Anonym 1885, s. 2.

35 Nyvang 2010, s. 177–178.

36 Nielsen 1868; Thaarup 1868; Fru Hammer 1869; Knoblauch 1874; Hansen 1875; Hagdahl 1883; Ginderup 1888

37 Kübler 1885, s. 184–185; Fibiger 1892, s. 140–144; Hedemann 1897, s. 30.

38 Fibiger 1892, s. 141.

39 En Husmoder 1885.

tere, var ordlyden genkendelig og fandt også rodfæste i den praktiske anvendelse af blodet.⁴⁰

1900-1940: et økonomisk aspekt

Ved det nye århundredes begyndelse var ernæringsargumenterne fortsat bærende for diskussionen om blodanvendelsen, og for at styrke denne refererede avisnotitserne til nye lægevidenskabelige resultater og de fremmeste eksponenter for blodanvendelse i Tyskland såsom Ernst Leopold Salkowski, Ermin Beck og Rudolf Kobert.⁴¹ I samme periode begyndte et andet aspekt også at vinde frem. Allerede i slutningen af 1800-tallet havde flere kogebøger påpeget blodets økonomiske fordele grundet dets erhvervelse ved hjemmeslagtningen.⁴² Denne tendens videreførtes i starten af 1900-tallet. Som Dorothea Christensen skrev, var blodet „rigt på Æggehvidestof og er derfor et af de bedste og billigste Næringsmidler.“⁴³ Blodretternes forbindelse til hjemmeslagtningskapitlerne vedblev dog ikke. Enkelte kogebøger skrev fortsat om blodretterne som en selvfølge.⁴⁴ Men hovedtendensen var, at slagtevejledningerne forsvandt ud af kogebøgerne, hvorved blodretterne fandt plads andetsteds.⁴⁵ Udviklingen var forårsaget af fremvæksten af de store andelsslagterier og slagtehuse siden 1880'erne, der tog del i den ekspanderende landbrugseksport, men samtidig medførte en nedgang i hjemmeslagtningen.⁴⁶ Argumenter om blodets økonomiske fordele blev for alvor gældende efter 1. verdenskrigs begyndelse. I starten var argumenterne dog ikke rettet mod befolkningen, men snarere mod slagterierne og deres indtjening på blodet. I juli 1915 bragte flere af landets dagblade en notits fra Foreningen af Husholdningslærere og -Lærerinder, der havde sendt en opfordring til De Samvirkende Danske Svineslagterier om at lade folk købe svineblod én gang om ugen.⁴⁷ Grundet de høje kødpriser fra krigens rationeringer undgik mange kød, hvorfor foreningen ønskede at fremme blod som et billigt alternativ. Kritikken af slagteriernes manglende blodudnyttelse blev forsvaret af direktøren for Andelsslagteriernes Flæskeudvalg, Thøger G. Jungersen. I et interview i Skive Folkeblad påpegede han, at slagterierne gerne ville sælge blod, men at det var en omkostningsfuld proces, hvorfor „Slagterierne maa have alt dette Arbejde og deraf følgende Tidsspilde og

40 Anonym 1886, s. 2; Anonym 1888, s. 2.

41 Anonym 1910, s. 1; Anonym 1913, s. 1; Anonym 1915a, s. 4.

42 Dragsted 1865, s. 53; Torup & Christmas-Dirckinck-Holmfeld 1884, s. 19; Fibiger 1892, s. 140-141.

43 Christensen 1903, s. 149.

44 Christensen 1903, s. 24-25; Stokholm 1915, 202-203.

45 Visby 1900; Constantin 1902; Malmstrøm 1907; Horten 1911.

46 Pedersen et al. 1987, s. 13-16.

47 Anonym 1915b, s. 4.

Tab godtgjort.⁴⁸ Jungersens forsvar standsede dog langt fra debatten. Nok var ernæringsargumenterne stadig betydelige, men særligt idéen om det økonomiske tab var central. Som Jacobsen påpeger, vil mad som vare tilføres en ombyttelig karakter, der er fundamentalt sammenlignelig med andre produkter – særligt med penge. På samme måde blev blodspildet omregnet til et konkret pengetab:

Nu slagtes der vel i vore Slagterier ca. 21 Mill. Svin aarlig, og da Blodet udgør omtrent en Fjortendedel af hele Dyrets Vægt, bliver det lavest 25. Mill. Pd. Blod, der mindst har en Næringsværdi af 50 Øre Pundet, i alt altsaa 12½ Mill. Kr., som gaar tabt med Blodet i Svin slagterierne.⁴⁹

Ved at tilføre blodspildet en økonomisk værdi trak argumentationen på konnotationer om økonomiske fordele gennem sproglige troper om pengetab og pengepungen. Disse tendenser gjorde sig også gældende i kogeboğernes blodretter. Gamle retter måtte undergå kritisk revision, og blod blev fremhævet som en billig afveksling til kødet. Et vigtigt forhold at medtage i denne betragtning var prisforhøjelserne på tarme. I kogeboğerne frem mod krigen optrådte blodpølsen som den mest hyppige blodret, mens blodretter som blodbudding, blodpandekager, blodsupper og bederyg i blod kun sporadisk var medtaget. Med prisstigningerne på tarme blev blodpølsen imidlertid en dyrere spise. Eline Eriksen bemærkede i sin kokebog fra 1915, at det ikke længere var „billigt at købe Tarme til Blodpølsene, derfor er det tilraadeligt at lave Blodmaden som Budding eller Pandekager,⁵⁰ og Eriksen advokerede i *Østsjællands Folkeblad* samme år også for blodets prisbillighed.⁵¹ Som følge af prisstigningerne på tarme blev blodpølseopskrifter for en stund skubbet til side i kogeboğerne, og blodbuddingopskrifter optrådte i dets sted.⁵²

I slutningen af 1917 nåede diskussionen om blodspildet imidlertid nye højder, da Indenrigsministeriet 13. december nedsatte Udvalget for Blodfødemidler. For første gang forsøgte statslige aktører at blande sig i og regulere debatten. Udvalget bestod af seks medlemmer, der skulle undersøge, hvorledes svine- og kreaturblood kunne udnyttes til menneskeføde.⁵³ Dette skulle ske ved at sælge frisk eller forarbejdet blod til forbrugerne eller tørre blodet til senere anvendelse. Forslaget om nedsættelsen af et politisk blodudvalg var allerede igangsat i sensommeren 1917. I august havde Den Overordentlige Kommission (DOK) nedsat et midlertidigt ud-

48 Anonym 1915c, s. 4.

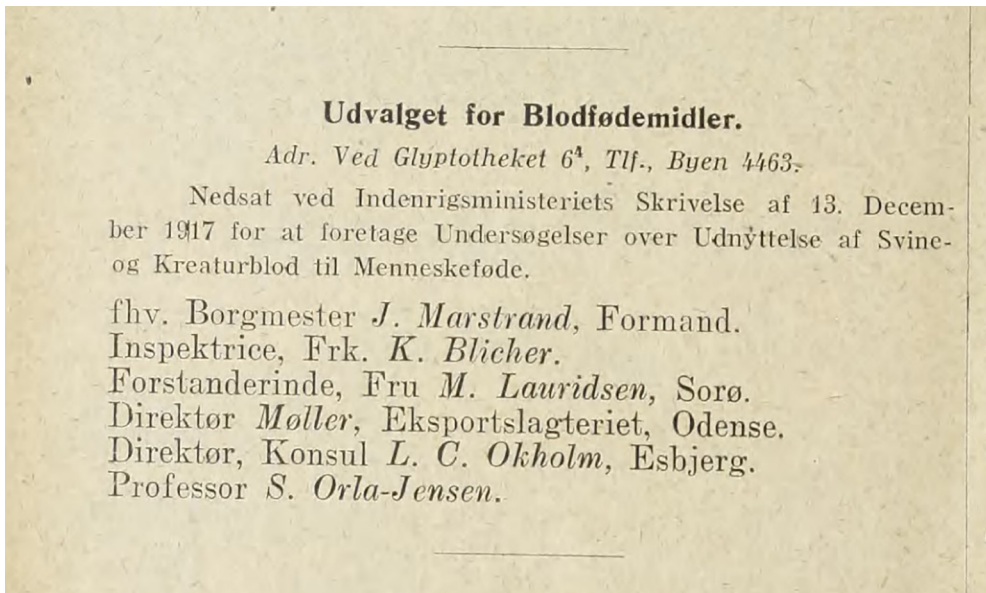
49 Anonym 1915d, s. 4.

50 Eriksen 1915a, s. 28.

51 Eriksen 1915b, s. 4.

52 Se eksempelvis Braae & Vestergaard 1917, s. 40; Møller 1919, s. 243; Skov 1922, s. 74.

53 Indenrigsministeriet 1917a, s. 37.

I december 1917 udsendte Indenrigsministeriet en Ritzau-meddelelse om nedsættelsen af Udvalget for Blodfødemidler. Nedsættelsen kom blot én måned efter Den Overordentlige Kommissions indstilling til regeringen. På billedet ses navnene på udvalgsmedlemmerne. Foto: Emma Barnhøj Jeppesen.

valg med fire medlemmer, der skulle undersøge slagteriernes blodspild.⁵⁴ Behovet for dette var afstedkommet af de store prissvingninger på blod, som krigen havde medført. For at imødegå denne tendens gennemførte udvalget henover efteråret en række møder med repræsentanter fra landets svineslagterier. Ved møderne forhandlede man om den billigste måde at bringe blodet i handelen på, og i november 1917 aftalte parterne et ugentligt udsalg, hvortil slagterierne skulle levere blod til rimelige priser. Yderligere skulle slagterierne fremstille affarvet blodpulver, der kunne sælges til husholdningerne. Efterfølgende indstillede DOK til regeringen, at et fast nævn blev nedsat til at behandle spørgsmål om blodanvendelsen.⁵⁵

Udvalgets første opgave blev at imødegå det lave blodsalg ved at fastsætte en maksimalpris på blod, hvilket lå i forlængelse af DOK's reguleringspolitik. De høje prisstigninger på blodet – såvel som flæsk og gryn, der anvendtes i mange blodretter – havde besværliggjort blodsalg. I januar 1918 blev prisen sat til 30 øre pr. kg., hvorefter blodudsalgene påbegyndtes. Slagterierne tog de nye foranstaltninger til sig og påbegyndte en massiv annoncering i landets dagblade.⁵⁶ I

54 Bestående af Generalintendant Franck, Borgmester Jensen, Folketingsmand Jensen Kleis og Fru M. Lauridsen.

55 Udvalget for De eksportberettigede Svineslagterier 1917, s. 3272; Krogh & Nyboe 1917, s. 3487; Blodudvalget 1917, s. 3528.

56 Se Randers Andels-Svineslagteri 1918, s. 4; Bornholms Andels-Svineslagteri 1918, s. 4; Viborg Andels-Svineslagteri 1918, s. 3; Faaborg Andels-Svineslagteri 1918, s. 5.

maj og juni blev prisen reguleret til henholdsvis 36 og 40 øre pr. kg.⁵⁷ På trods af prisstigningen promoverede udvalget fortsat blodet som et billigt alternativ til kød. Og i forsommeren 1918 påbegyndte udvalget en udsendelse af avisnotitser i landets dagblade. Notitserne blev udarbejdet i samarbejde med Indenrigsministeriets Husholdningsudvalg og de kommunale prisreguleringskommissioner. Formålet var at udbrede kendskabet til blodets fordele, men også at give inspiration til nye blodopskrifter. I første omgang var udvalgets arbejde dog udfordret af de varme sommermåneder, eftersom blodspiser traditionelt blev regnet for vinterkost. Læserne måtte således overbevises om, at blodretter med lethed kunne fortæres over sommeren. Med henvisninger til blodets prisbillighed og desuden med forslag til nye madkombinationer som blodbudding med rabarberkompot forsøgte udvalget at koble blodretter til besparelser og kritisk revision af gamle retter.⁵⁸ Tiltagene mødte dog en vis tilbageholdenhed i befolkningen. Udvalgets beregninger på forbruget af blod i menneskeføde havde først på året tegnet et succesfuldt billede, men i sommermånederne stagnerede blodsælget.⁵⁹ Udviklingen vakte stor ærgrelse hos udvalgets medlemmer, og i juni 1918 opfordrede professor Orla-Jensen alle danske husmødre til at anvende blod i både vinter- og sommerretter. „Saadan, siger Professoren, at der først kan komme ordentlig Fart i Blodbudding-Fabrikationen, naar Husmødrene energisk kræver denne Salgsvarer paa Markedet.“⁶⁰ Hen på efteråret 1918 konkluderede udvalget på sine resultater. Overordnet set var salget af frisk og forarbejdet blod tilfredsstillende, da man havde oplevet en stigning på trods af rugmel- og sukkerrationeringer. Senere udgav udvalget en oversigt over forbruget af blod til menneskeføde, hvilket tenderede mod et positivt billede.⁶¹ Udvalgets forklaring på succesen var slagteriernes annonceringer og publikationer i aviserne. Den største udfordring havde været indtørringen af blodet, der ikke lykkedes grundet produktets udførselsforbud til de europæiske lande. I november 1918 var krigens våbenstilstand en realitet, men de statslige reguleringsindgreb og udvalget vedblev efter krigens afslutning. Godt nok var udvalgets arbejde indskrænket, men så længe rationeringen fortsatte, skulle udvalget bestå. I løbet af første halvdel af 1919 blev restriktionerne gradvist suspenderet, og 1. august 1919 var Udvalget for Blodfødemidler for bestandigt ophævet.⁶² Efter den store bevågenhed af blodudnyttelse og -spild under krigen, ebbede diskussionen hurtigt ud de næstkommende årtier. Dansk økonomi var på dette tidspunkt stærkt præget af Europas økonomiske ustabilitet og den in-

57 Indenrigsministeriet 1918a, s. 191; Indenrigsministeriet 1918b, s. 191.

58 Se Husholdningsudvalget 1918a, s. 1; Husholdningsudvalget 1918b, s. 1.

59 Udvalget for Blodfødemidler 1919, s. 7403.

60 Anonym 1918, s. 10.

61 Udvalget konkluderede, at blod solgt direkte til forbrugerne fra marts–december 1918 var steget fra 1.008–2.174 kg. Desuden var blod anvendt til blodspiser steget fra 13.512–78.202 kg. i samme periode.

62 Anonym 1919, s. 3.

ternationale efterkrigskrise, hvilket også indvirkede på de danske slagterier, hvor svinebestanden blev reduceret som følge af kornmangel. I årene efter krigen bragte dagbladene fortsat spredte notitser, der handlede om blodets prisbillighed.⁶³ I 1920'erne spillede blodbuddingen således fortsat en central rolle i kogeboøgerne, men i 1930'erne blev den igen erstattet af blodpølsen.⁶⁴

1940-1980: et kulturelt aspekt

Udbruddet af 2. verdenskrig medførte øjeblikkelige fødevarer- og forsyningsrationeringer. Krisemad, rationelle besparelser og dyrtid blev endnu engang vigtige termer under besættelsen og i efterkrigsårene. En række af tidens kogeboøger tog udgangspunkt i varemanglen med formål om at give de billigste opskrifter på gode og sunde retter, som de danske husmødre med lethed kunne kokkerere. Ofte indeholdt kogeboøgenes titler konnoterende troper som 'sparemad', 'rationering', 'dyrtid' eller 'mærketid', således at læseren ikke var i tvivl om, at disse kogeboøger havde taget højde for krisen i Danmark. Kogeboøgenes indledninger gjorde følgelig meget ud af at beskrive, hvorledes rationering og stigende fødevarerpriser satte husmødrene i en vanskelig situation, men at denne kunne afhjælpes gennem sparsommelighed og fokus på udnyttelse af alle fødevarermidler.⁶⁵ En stor del af krigskogeboøgerne indeholdt også opskrifter på blodretter. Som oftest blev husmoderen opfordret til at købe blod af slagteren og deraf lave de mest traditionelle blodretter. Særligt blodbuddingen optrådte hyppigt i krigens første år, hvilket skyldtes, at den var lettere at fremstille end blodpølsen, da arbejdet med tarme var en besværlig proces, der krævede megen erfaring. Argumentationen for blodet i krigskogeboøgerne mindede til forveksling om argumentationen under den forrige verdenskrig. Også her blev blodet konnoteret som et billigere alternativ til kød og æg, og befolkningens store behov for æggehvidestoffer og jern blev ofte brugt som underbyggende begrundelse. Johanne Christiansen fremhævede eksempelvis, at blodretter var lette at lave, og at „Blod kan skaffes daglig for ca. 35 Øre Literen, naar en Spand bringes hen til Slagteren.“⁶⁶ Det tidligere fokus på blodets æggehvidestoffer videreførtes i argumentationen, men også blodets høje jernindhold var vigtig at fremhæve grundet frygten for blegtsot. Denne forestilling havde rødder i Liebigs ernæringsfysiologi, der fremskrev proteiner som det mest centrale næringsmiddel. Men i løbet af 1900-tallet blev denne forestilling udfor-

63 Constantin 1920, s. 5; Moster Jane 1921, s. 9.

64 Hansen 1931, s. 77; Bock 1934, s. 184; Pedersen 1934, s. 322; Christiansen 1935, s. 49; Mancius & Mathiesen 1937, s. 76.

65 Larsen & Petersen 1941; Folker & Svendsen 1941; Pedersen 1942; Palsbo 1943; Andersen 1945; Eich & Jøek 1946.

66 Christiansen 1940, s. 83.

dret. Ernæringsvidenskabens fokus ændrede sig gradvist væk fra den proteintunge mad og over til befolkningens vitaminmangel.⁶⁷ For blodretterne betød denne udvikling, at de i nogen grad også blev promoveret som vitaminrige. Førnævnte Johanne Christiansen fremhævede eksempelvis vitaminindholdet i rått blod og berettede om en bekendt, der indtog en „daglig Drik af ca. ½ l. varmt Okseblod for at styrke sig og med udmærket Resultat.“⁶⁸ Selvom vitaminlæren fyldte den danske ernæringsdebat frem til 1960'erne, var det dog fortsat blodets æggehvide-stoffer og jernindhold, der gjorde sig mest gældende i den næringsorienterede argumentation. I en række dagblade udkom i marts 1941 en notits om hvilke fødemidler, der indeholdt vigtige mineralstoffer og vitaminer, og herunder blev blodmad nævnt som vigtig kilde til jern.⁶⁹ Notitsen var en del af pjecen *Vor Mad i Dag* fra Statens Husholdningsråd, der gennem hele krigen udsendte pamfletter med gode råd til, hvorledes husmoderen kunne kokkerere sund og god mad.⁷⁰ Året forinden havde der desuden floreret en notits af en anonym økonoma, der opfordrede til større brug af indmad. Notitsen, der gik under navnet *I en Sparetid*, oplyste en række forskellige opskrifter til brug af indmad, hvor også blodpølse, -budding og -pandekager blev beskrevet.⁷¹ Begge notitser trak således på samspillet mellem blodanvendelsens økonomiske og næringsmæssige fordele. Som Jacobsen påpeger, vil konnotationsfelter, der deler betydningsreference, ofte stå i modsætning af hinanden. Men grundet deres interne forbundenhed kan der også optræde overlap mellem felterne, hvilket både krigskogebøgerne og notitserne er eksempler på.

Efter 2. verdenskrigs afslutning ændrede perceptionen af blod sig i retning af en ny forestilling om blod som kulturspise, der var foranlediget af tendenserne mod et større globalt fødevaremarked, ændrede livsformer og flere indkøbsmuligheder.⁷² Hvor de økonomiske og ernæringsmæssige argumenter før var bærende for bloddebatten, trådte de kulturelle forestillinger om blodretternes rødder i traditionel dansk madkultur frem efter 1950. Det var særligt private handelsaktører såsom næringsdrivende, lokale slagtere og kroer, der advokerede for den nye madperception. Lige efter krigen var det overvejende købstædernes lokale slagtere eller svineslagterier, der annoncerede i avisen for blodanvendelsen op til jul. Men i løbet af 1950'erne overtog de større brugsforeninger og supermarkeder såsom Føtex, Tempo, Brugsen og Liva Stormarked annonceringen, og blodpølsen kunne nu findes i almindelige indkøbsmarkeder. Annoncerne optrådte hyppigt i december, hvilket hang sammen med den gamle slagtetradition, der havde

67 Holm 2012, s. 158–159.

68 Christiansen 1940, s. 93.

69 Anonym 1941, s. 3.

70 Statens Husholdningsråd 1985, s. 6.

71 Anonym 1940, s. 6.

72 Jensen 2012, s. 153–155.

frembragt blodspiser i juletiden, og som resultat af dette var det hovedsageligt blodpølsen, der blev promoveret. I mange annoncer blev den gamle slagtetradition også brugt til at koble blodpølsen sammen med forestillingen om danske traditioner. Det gjaldt både, når annoncerne promoverede blodpølsen som 'hjemmelavet' og 'bedstemormad' eller som en særlig 'fin' eller 'udsøgt' specialitet.⁷³ Her fungerede de sproglige troper som positive markører, der skulle fremhæve den unikke blodpølse med rødder i det traditionelle danske landkøkken, hvorved blodpølsens gammeldags kvaliteter repræsenterede en modpol til de industrialiserede fødevarer. De hyppigst anvendte troper i annoncerne relaterede sig dog til julebordet, som blodpølsen blev præsenteret som en uundværlig del af.⁷⁴ Særligt kroer og spisesteder annoncerede i 1970'erne for julefrokoster med blodpølser på lige fod med julemedisteren, flæskestegen og andre slagterivarer.⁷⁵

Den kulturelle perception af blodspiser optrådte også i tidens køgebøger. Tanken om blodretter som traditionel dansk mad havde allerede fundet fodfæste i enkelte kogeboøger fra 1930-40'erne. I kogeboøgerne *Dansk Mad* (1937) og *Rationel Spare-Kogebog* (1940) blev det gamle danske køkken hyldet, og retterne var ofte beskrevet udførligt med beretninger om de nordiske forfædres fortæring af blod og retternes egnsoprindelse:

Ogsaa vore Forfædre i Danmark drak Blod, det er en dyrebar Væske, som vi i Nutiden agter alt for lidt paa. Vi kan godt lære noget, ikke blot af Eskimoerne, men ogsaa af andre primitive Naturfolkeslag som Rensdyrædende Indianere [...] Moderne Danskere er derimod kræsne i en utrolig Grad og rynker paa Næsen endog af Blodpølse [...]⁷⁶

Blodet konnoterede forestillinger om oprindelige folkeslag og forfædre og blev ofte også forbundet med bestemte egne. Blodpølsen og blodsuppen var eksempelvis særlige sønderjyske retter. Dikotomien mellem det gamle danske køkken og de moderne danskere bevirkede, at blodanvendelsen kom til at stå i modsætning til moderniteten og de nye fødevarer og spisevaner. Undersøgelsen af kogeboøgerne udgivet fra 1950-1980 tegner et klart billede af, at blodretterne blev skubbet ud af kogeboøgerne til fordel for nye retter. De nye madtendenser koncentrerede sig i højere grad om sundhed, kaloriefattighed og diætmat, hvilket givetvis hang sammen med et større fokus på reduceringen af befolkningens fedtindtag, der fra starten af 1960'erne prægede ernæringsvidenskaben i Danmark. De samtidige æn-

73 Se bl.a. Buck 1953, s. 12; Midtjylland 1954; Sorøegnens Andelssvineslagteri 1956, s. 6; Svare 1961, s. 20; Hansen 1962, s. 15.

74 Se bl.a. Klindt 1952, s. 7; Kroun 1959, s. 7; KL Marked 1966, s. 18; HB 1967, s. 5.

75 Se bl.a. Daugaard Kro 1971, s. 17; Boeslunde Kro 1973, s. 33; Udbyhøj Kro 1975, s. 19; Brejning Kro 1976, s. 27; Slotskroen 1977, s. 13.

76 Christiansen 1940, s. 177.

dringer på fødevaremarkedet medførte åbninger for nye fødevaremuligheder og moderne måder at bearbejde, tilberede og konservere mad på, hvilket bevirkede afgørende ændringer i det traditionelle danske landkøkken.⁷⁷ Fødevareudviklingen og de nye madtendenser affødte ligeledes en udvaskning af blodretterne fra kogebøgerne, der i stedet optog flere nye og moderne retter. De bærende argumenter om blodets ernæringsmæssige og økonomiske fordele var ikke længere gældende i samme omfang som tidligere, og i stedet måtte blodretterne finde plads i historien om den danske madkultur. Fra 1950-1980 blev en række kogebøger, der alle var inspireret af historien om dansk madkultur, udgivet. Kogebøgernes titler konnoterede troper som 'nationalret', 'dansk', 'egnsret', 'gammel' og 'antikvarisk', således at læseren ikke var i tvivl om indholdet. Alle kogebøgerne havde formål om at genopfriske og udbrede kendskabet til tidligere tiders madlavning, og ofte blev den stigende interesse i fortiden som modvægt til den hurtige mad, dåsemaden og frysemaden fremhævet som kogebøgernes kvalitet. Både de traditionelle blodretter som blodpølse og blodbudding og de mere utraditionelle blodretter som blodpandekager, blodsupper og blodgrød optrådte i kogebøgerne. På forskellig vis kobledede forfatterne blodretterne med gammel dansk madkultur og argumenterede enten implicit eller eksplicit for blodretterne som repræsentationer af kollektive regionale eller nationale identiteter. Som Jacobsen påpeger, vil mad præsenteres som indlejret, forstået og fortolket i overensstemmelse med kulturelt definerede kategorier. Kategorierne varierer alt efter, hvilke aktører, der advokerer for madvaren, og i tilfældet med blod udspillede der sig også en række forskellige kulturelt definerede konnotationer. Som nævnt konnoterede en række af kogebøgerne blodretterne som egnsretter og søgte dermed at fremhæve en regional identitet. Dette gjaldt særligt sorte grynpølser, brunsviger blodpølser, blodgrød og blodsuppe fra Sønderjylland⁷⁸ eller stuvet blodpølse fra Mors.⁷⁹ Mens andre kobledede blodretterne til den gammeldags hjemmeslagtning og til forestillingen om husholdningens oldemor og det gamle danske køkken.⁸⁰ Blodretter blev ikke længere fremstillet som et næringsfyldt billigt alternativ til kød, men i stedet som noget, der skulle sanses, bearbejdes og opleves. Glømte erfaringer måtte graves frem, og som indledningen i *Tipoldemors Receptsamling* berettede, ville læseren „ved læsningen få et indblik i ældre tiders skik og brug – ja, ligefrem fornemme noget af fortidens atmosfære og mentalitet“.⁸¹

77 Kærgaard 2012, s. 103.

78 Tønder 1953, s. 23; Andersen 1970, s. 73–74, 82–83, 87; Westergaard 1974, s. 11, 37, 183.

79 Gansing & Petersen 1951, s. 87; Westergaard 1974, s. 214.

80 Andersen 1955, s. 85, 219–221; Palsbo 1968, s. 142–143.

81 Anonym 1968, s. 2.

Afrunding

Gennem danske kogebøger og med inddragelse af relevante notitser og annoncer fra lokale dagblade i perioden 1860-1980 kan vi få et indblik i de bærende argumenter, der gjorde sig gældende i perioden for anvendelsen af blod i menneskeføde, og hvorledes disse argumenter reflekterede den historiske samtid, de optrådte i. Overordnet set kobledede argumenterne på forskellig vis blodanvendelsen til forestillinger om natur (ernæring), økonomi og kultur. Ofte var argumenterne dog overlappende og præget af samtidige samfundsstrømninger og -forandringer. Frem mod det 20. århundrede var argumentationen præget af nye tankestrømninger i lægevidenskaben, hvor de ernæringsmæssige argumenter for blodets æggehvite-stoffer- og jernindhold var bærende for debatten. Udviklingen tog dog først for alvor fart fra 1880'erne og fremefter. Indtil da blev blodanvendelsen ofte forbundet med landhusholdningernes hjemmeslagtning, hvorfor blodretter blev anset som et naturligt resultat af dette. Den ernæringsmæssige argumentation fandt fodfæste i den kemiske ernæringslære, og med henvisninger til ernæringsvidenskabens fremmeste eksponenter såsom professor Panum optrådte eksplicitte argumenter for blodets ernæringsmæssige fordele i kogebøgernes blodopskrifter og lokale dagbladsnotitser- og annoncer. I særlige specialkogebøger adresserede forfatterne frygten for blodets urenlighed og status som smitteoverfører og forsikrede bøgerens læsere om, at den rette håndtering af blodet ville medføre et sundt og spiseligt produkt. I begyndelsen af det nye århundrede videreførtes samme ernæringsbaserede argumentation. Men ved 1. verdenskrigs begyndelse tog de økonomiske argumenter fart, og blodets prisbillighed blev fremhævet sammen med dets ernæringsmæssige fordele. Argumentet om prisbilligheden var i begyndelsen rettet mod svineslagterierne, der ikke gjorde nok for at gøre det næringsværdifulde affaldsprodukt tilgængeligt for særligt byernes husholdninger. Men hurtigt blev disse argumenter også aktuelle for befolkningen. Store prissvingninger på blodet udgjorde dog en central udfordring for blodanvendelsen, hvilket vækkede bekymring hos mange. Med nedsættelsen af Udvalget for Blodfødemidler i 1917 blandede staten sig for første gang i reguleringen af befolkningens forhold til blodmad. Maksimalpriser på blod blev indført og gennem massive annonceringer i lokale dagblade promoverede slagterierne og udvalget som et billigt og sundt alternativ til kød. Det afstedkom også mange forslag til nye retter og en tilbagevendende understregning af, at blodet ikke kun var vinterkost, men med lethed kunne nydes som en sommerspise også. I løbet af 1920- og 1930'erne ebbede diskussionen langsomt ud. Men med udbruddet af 2. verdenskrig fik den efterhånden nye kræfter. Den økonomiske argumentation var ligeledes bærende under krigen, hvor særligt krigskogebøgerne og dagbladsnotitser fra Statens Husholdningsråd kobledede blodretterne sammen med prisbillighed. Efter krigens afslutning ændrede perceptionen af blodanvendelsen sig i retning af

en ny forestilling om blod som kulturspise. Hvor de ernæringsmæssige og økonomiske argumenter før var bærende for bloddebatten, trådte de kulturelle forestillinger om blodretternes rødder i traditionel dansk madkultur frem i 1950'erne. I kogebøgerne konnoterede blodretterne forestillinger om oprindelige folkeslag, egnsretter og danske nationalretter, og blodanvendelsen kom følgelig til at stå i modsætning til de nye moderne fødevareretendenser. Samtidig indrykkede slagterier, de nye supermarkeder og senere også kroer og andre spisesteder annoncer i dagbladene, de koblede særligt den hjemmelavede blodpølse til det traditionelle danske julebord.

Bibliografi

Kildemateriale

Publicerede kogebøger

- Adeler, L. 1893: *Illustreret Kogebog for By og Land*. H. Hagerups Forlag.
- Algreen, E., Bloch, H., Grumme, G. & Jegind, E. 1979: *Gyldendals Kogebog*. Gyldendal.
- Algreen, E. & Engelstoft, J. 1964: *Gyldendals Blå Kogebog*. Gyldendal.
- Andersen, E. 1955: *Oldemors Kogebog samt Bage-, Slagte- og Syltebog*. E. Andersens Forlag.
- Andersen, E. O. 1945: *Kogebog*. Det Danske Forlag.
- Andersen, G. 1970: *Til Dig som lever lækker. En Antikvarisk Kogebog*. K. Rosendahl.
- Andresen, A. 1891: *Erslevs Kogebog for alle*. Jacob Erslevs Forlag.
- Anonym 1968: *Tipoldemors Receptsamling*. Forlaget Absalon.
- Barfoed, E. 1863: *Kogebog for Store og Smaa Husholdninger*. Forfatterindens Forlag.
- Berg, E. 1885: *Kogebog for større og mindre Husholdninger*. G. E. C. Gad.
- Bock, O. 1934: *Kogebog. Opskrifter til den daglige Madlavning*. Hjemmets Bibliotek.
- Braae, K. & Vestergaard, E. 1917: *Spare-Kogebog. Dyrtids-Opskrifter*. Nyt Nordisk Forlag.
- Christensen, D. 1903: *Kogebog for Skolen og Hjemmet*. N. C. Roms Forlagsforretning.
- Christiansen, J. 1940: *Rationel Spare-Kogebog*. Munksgaard.
- Christiansen, L. 1935: *Husmoderens Opskrifter*. Erik Bernilds Forlag.
- Constantin, E. 1902: *Fru Constantins Husholdnings- og Kogebog*. Gyldendalske Boghandels Forlag.
- Dragsted, A. C. 1865: *Haandbog for Huusmødre i alle Stænder*. Milos. Odense.

- Drewes, A. 1895: *Ny Kogebog. Vejledning for unge Husmødre i almindelig Husholdning*. Laurits Eibys Forlag.
- Eich, E. & Jøek, G. 1946: *Den unge Frues Kød- og Slagtebog*. Reitzel.
- En Husmoder 1885: *Blod som Næringsmiddel. Anvisning til Tilberedning af forskellige Retter og flere Sorter Brød med Tilsætning af Blod*. C. A. Topp's Forlag.
- Eriksen, E. 1915a: *Billig – sund – Mad*. H. Hagerups Forlag.
- Fibiger, E. 1892: *Haandbog for de smaa Hjem*. Ernst Bojesens Forlag.
- Folker, D. & Svendsen, K. 1941: *Trods Rationering og Dyretid, Vejledning for Hjemmene*. Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck.
- Fru Hammer 1869: *Mindre Kogebog*. Rudolf Holds Forlag.
- Gansing, G. & Petersen, E. 1951: *Danske Nationalretter. Gamle og ældgamle danske Madopskrifter*. Forlagskompagniet.
- Ginderup, C. 1888: *Det danske Køkken*. Ernst Bojesens Forlag.
- Grønlund, Y. 1965: *Slagterens Nye Kogebog*. Sjøgren.
- Hagdahl, C. E. 1883: *Illustreret Kogebog*. P. G. Philipsen.
- Hansen, A. 1931: *Husjomfru Anna Hansens Kogebog*. Jyderup Bogtrykkeri.
- Hansen, D. 1875: *Kogebog for Husmødre af Bondestanden*. J. L. Wisbechs Forlag.
- Hedemann, E. 1897: *Haandbog for unge Landsmandskoner*. Det Nordiske Forlag.
- Helsted, C. 1875: *Kogebog samt Bage-, Slagte- og Syltebog*. Julius Strandbergs Forlag.
- Helsted, C. 1898: *Christiane Helsteds større Kogebog*. Julius Strandbergs Forlag.
- Horten, S. 1911: *Suppebogen*. Hus og Hjem's Forlag.
- Høegh-Guldberg, C. 1866: *Almindelig Kogebog for alle Stænder og særlig for Husmødre og vordende Husmødre*. Schuboths Boghandel.
- Knobelauch, B. 1874: *Ny Kogebog for By- og Landhusholdninger*. H. F. Mansas Forlag.
- Kübler, M. 1885: *Husmoderen i Staden og paa Landet*. Nicolai Cohens Forlag.
- Larsen, G. & Petersen, K. H. 1941: *Husholdning paa Landet*. Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab.
- Madsen, K. 1880: *Kogebog for mindre Husholdninger*. V. Schönemanns Forlag.
- Malmstrøm, C. 1907: *Folkets Kogebog. Køkkenbog for de tusinde smaa Hjem*. N. C. Roms Forlagsforretning.
- Mancius, X. & Mathiesen, E. 1937: *Dansk Mad. 342 danske Familieopskrifter*. Berlingske Forlag.
- Møller, I. 1919: *Hjemmets Kogebog*. Henrik Koppels Forlag.
- Nielsen, A. 1868: *Haandbog for Husmødre af Bondestanden*. Otto B. Wroblewski.

- Palsbo, S. 1943: *Opfindsomhed i en Krisetid: En Haandfuld Rationeringsopskrifter og aktuelle Husholdningsraad*. Nationaltidendes Forlag.
- Palsbo, S. 1968: *Den Gamle Kogebog*. Berlingske Forlag.
- Pedersen, M. 1934: *Den praktiske Kogebog*. Ukendt forlag.
- Schiellerup, M. 1897: *Ny Kogebog for ethvert Hjem*. V. Pios Forlag.
- Skodshøj, G. 1956: *Den Danske Mad*. Nordens Bogforlag.
- Skov, M. 1922: *Kogebog for Unge Husmødre*. V. Pios Forlag.
- Stokholm, M. A. 1915: *Frøken Stokholms Kogebog for større og mindre Husholdninger paa Land og i By*. Nordisk Forlag.
- Strandberg, J. 1868: *Kogebog for mindre Husholdninger såvel paa Landet som i Byerne*. Julius Strandbergs Forlag.
- Thaarup, S. 1868: *Kogebog for By-og Landhuusholdninger*. V. Pios Forlag.
- Torup, S. & Christmas-Direkinck-Holmfeld, J. 1884: *Hvorledes skaffes god, daglig kost for den billigste pris?* H. Hagerups Forlag.
- Tønder, M. 1953: *Madopskrifter siden 1786 fra Tønder og omegn*. Tønder Bogtrykkeri.
- Ussing, E. 1860: *Kogebog*. Ribe Amt.
- Visby, S. E. 1900: *Kogebog for unge Husmødre*. Chr. Andersens Forlag.
- Westergaard, E. K. 1974: *Danske Egnsretter*. Lindhardt og Ringhof.

Publicerede notitser fra dagblade

- Anonym 1866: Bognyt. *Dags-Telegraphen*. 17.2.
- Anonym 1868: Blod som Næringsmiddel. *Middelfart Avis*. 18.2.
- Anonym 1873: Blodbudding. *Skanderborg Avis*. 5.6.
- Anonym 1885: Selskabet for Sundhedsplejen. *Lolland-Falsters Stiftstidende*. 5.12.
- Anonym 1886: Blodpølse i Form af Grød. *Randers Amtsavis*. 20.3.
- Anonym 1888: Blod i Husholdningen. *Morgenbladet*. 5.5.
- Anonym 1892: Blodet som Næringsmiddel. *Aalborg Stiftstidende*. 5.11.
- Anonym 1902: Stemmer fra Publikum. Blodpølse. *Folkebladet Sydjylland*. 14.11.
- Anonym 1910: Jern og Kalk for Menneskelegemets Ernæring og Udvikling. *Slagelse-Posten*. 10.10.
- Anonym 1913: Blod. *Aftenbladet*. 27.4.
- Anonym 1915a: Blodbrød. Et nyt tysk Næringsmiddel. *Folkets Avis*. 15.3.
- Anonym 1915b: Svineblod til Mad. *Holbæk Amts Venstreblad*. 5.7.
- Anonym 1915c: Sund og billig Føde. *Skive Folkeblad*. 7.7.
- Anonym 1915d: Hvad vi spilder. *Roskilde Dagblad*. 31.7.
- Anonym 1918: Vort Oplysningsbureau. *Den til Forsendelse med de Kongelige Brevposter privilegerede Berlingske Politiske og Avertissementstidende*. 22.6.

- Anonym 1919: Afviklingen. *Ringsted Folketidende*. 24.7.
- Anonym 1940: I en Sparetid. *Lolland-Falsters Folketidende*. 11.6.
- Anonym 1941: Hvor findes Mineralstofferne og Vitaminerne? *Horsens Avis*, 28.3.
- Bornholms Andels-Svineslagteri 1918: Slagteriet. *Bornholms Tidende*. 8.2.
- Constantin, E. 1920: Hjemmets Anliggender. Sorte Pølser. *København*. 15.8.
- Eriksen, E. 1915b: Anvendelse af Blod. Østsjællands Folkeblad. 2.6.
- Faaborg Andels-Svineslagteri 1918: Svineblod. *Fyens Social-Demokrat*. 17.2
- Hagerup 1886: Hvorledes skaffes god, daglig Kost for den billigste Priis? *Den til Forsendelse med de Kongelige Brevposter privilegerede Berlingske Politiske og Avertissementstidende*. 14.4.
- Husholdningsudvalget 1918a: Spis Blodspiser til Sommer. *Demokraten*. 29.5.
- Husholdningsudvalget 1918b: Blodspiser i Sommer. *Middelfart Venstreblad*. 30.5.
- Moster Jane 1921: Middagen i morgen. Blodbudding. *B. T.* 3.10.
- Randers Andels-Svineslagteri 1918: Svineblod. *Social-Demokraten for Randers og Omegn*. 5.2.
- Torup & Christmas-Dirckinck-Holmfeld 1885: Hvorledes skaffes god, daglig Kost for den billigste Pris? *Morgenbladet*. 27.4.
- Viborg Andels-Svineslagteri 1918: Kontrolleret Svineblod. *Viborg Stifts Folkeblad*. 14.2.
- Publicerede annoncer fra dagblade*
- Boeslunde Kro 1973: Boeslunde Jul. *Sjællands Tidende*. 1.12.
- Brejning Kro 1976: Brejning Kro. *Herning Folkeblad*. 3.12.
- Brugsen 1966: Blodpølse. *Skagens Avis*. 19.12.
- Brugsen 1969: Jul i Løgstør Brugsen. *Ny Tid*. 18.12.
- Brugsen 1974: En god jul begynder i Brugsen. *Vendsyssel Tidende*. 18.12.
- Brugsen 1978: Bemærk! *Skive Folkeblad*. 18.12.
- Buck, C. 1953: Hjemmelavet Blodpølse. *Randers Amtsavis*. 9.12.
- Daugaard Kro 1971: Julesulebord. *Vejle Amts Folkeblad*. 1.12.
- Frederiksen, Slagtemester 1950: Prøv før jul. *Fyens Socialdemokrat*. 1.12.
- Føtex 1964: Special Tilbud. *Jysk Aktuelt*. 1.12.
- Hansen, E. 1962: Ænder og Gæs til Julen. *Frederiksborg Amts Avis*. 9.12.
- Hansen, V. 1951: Blodpølse. *Sjællands-Posten*. 24.12.
- HB 1967: Hvad koster Julen? *Demokraten*. 4.12.
- Hjallerup Kro 1970: Jul på Hjallerup Kro. *Aalborg Stiftstidende*. 22.11.
- Jensen, C. A. 1959: Nemme, hurtige og billige retter. *Østsjællands Folkeblad*. 10.12.
- Liva Stormarked 1979: Julesalg i Liva – et strålende lyspunkt i en sparetid. *Folkebladet Sydjylland*. 19.12.

- Løvbjerg 1964: 24 Dage til Jul. *Silkeborg Avis*. 30.11.
- Klindt, F. 1952: Ingen JUL uden sønderjydske Pølser. *Herning avis*. 5.12.
- KL Marked 1966: Julepriser – der passer Dem. *Næstved Tidende*. 15.12.
- Krejls, H. P. 1952: Varm hjemmelavet Blodpølse. *Lolland-Falsters Folketidende*. 24.12.
- Kroun, P. 1959: Før jul... Ærø Venstreblad. 10.12.
- Kvickly 1967: Juletilbud fra slagteren. *Sønderjyden*. 18.12.
- Midtjylland, Slagteriudsalg 1954: Til julen. *Vejle Amts Folkeblad*. 3.12.
- Ritz 1973: Lækkert julebord. *Lolland-Falsters Folketidende*. 30.11.
- Slotskroen 1977: Julehygge på Slotskroen. *Randers Amtsavis*. 19.12.
- Sorøegnens Andelssvineslagteri 1956: Til Julebordet. *Folketidende*. 12.12.
- Svare, A. 1961: Julemedister. *Sorø Amts Tidende*. 14.12.
- Sørup Brugs 1975: Rigtige juletilbud fra Sørup Brugs. *Fyns Amts Avis*. 17.12.
- Tempo 1965: Alt til Julebordet. *Vejle Amts Folkeblad*. 21.12.
- Udbyhøj Kro 1975: Julefrokosten. *Randers Amtsavis*. 12.12.

Andre publicerede kilder

- Blodudvalget 1917: „Skrivelse af 10. November 1917 til Kommissionen (om Udnyttelsen af Slagteriblod til Menneskeføde.“ Indenrigsministeriet 1918: *De overordentlige Foranstaltninger. Tidsrummet August 1914- 31. Marts 1918*. J. H. Schultz.
- Firmaet A. Formann & Co. (1917): Skrivelse af 7. November 1917 til Kommissionen (om Fremstilling af Blodbudding), i Indenrigsministeriet (1918): *De overordentlige Foranstaltninger. Tidsrummet August 1914 – 31. Marts 1918*. J. H. Schultz.
- Indenrigsministeriet 1917a: „Indenrigsministeriets Skrivelse af 13. December 1917 for at foretage Undersøgelser over Udnyttelse af Svine- og Kreaturblod til Menneskeføde.“ Indenrigsministeriets Foranstaltning 1919: *Overordentlig Foranstaltninger. Samling af gældende Bekendtgørelser. Udfærdigede af Indenrigsministeriet med Kommentarer og Henvisninger*. J. H. Schultz.
- Indenrigsministeriet 1917b: „Ritzau-Meddelelse af 14. December 1917 (om Nedsættelse af et Udvalg for Blodfødemidler).“ Indenrigsministeriet 1918: *De overordentlige Foranstaltninger. Tidsrummet August 1914- 31. Marts 1918*. J. H. Schultz.
- Indenrigsministeriet 1918a: „Indenrigsministeriets Bekendtgørelse af 31. Maj 1918 om Fastsættelse af Maksimalpris paa Blod tjenligt til Menneskeføde.“ Indenrigsministeriets Foranstaltning 1919: *Overordentlig Foranstaltninger. Samling af gældende Bekendtgørelser. Udfærdigede af Indenrigsministeriet med Kommentarer og Henvisninger*. J. H. Schultz.
- Indenrigsministeriet 1918b: „Indenrigsministeriets Bekendtgørelse af 19. Juni 1918 om Maksimalpris paa Blod tjenligt til Menneskeføde.“

- Indenrigsministeriets Foranstaltning 1919: *Overordentlig Foranstaltninger. Samling af gældende Bekendtgørelser. Udfærdigede af Indenrigsministeriet med Kommentarer og Henvisninger.* J. H. Schultz.
- Krogh, A. & M. I. Nyboe 1917: „Skrivelse af 8. November 1917 til Kommissionen (om Anvendelse af Blod til Menneskeføde.“ Indenrigsministeriet 1918: *De overordentlige Foranstaltninger. Tidsrummet August 1914- 31. Marts 1918.* J. H. Schultz.
- Nyboe, M. I. 1917: „Skrivelse af 8. November 1917 til Formanden for Kommissionen (om Anvendelsen af Blod til Menneskeføde).“ Indenrigsministeriet 1918: *De overordentlige Foranstaltninger. Tidsrummet August 1914- 31. Marts 1918.* J. H. Schultz.
- Udvalget for De eksportberettigede Svineslagterier 1917: „Skrivelse af 22. Oktober 1917 til Formanden for Blodudvalget (om Anvendelsen af Svineblod).“ Indenrigsministeriet 1918: *De overordentlige Foranstaltninger. Tidsrummet August 1914- 31. Marts 1918.* J. H. Schultz A/S.
- Udvalget for Blodfødemidler 1918: „Indberetning til Indenrigsministeriet.“” Indenrigsministeriet 1919: *Indberetninger fra de vigtigste i Anledning af de ekstraordinære Forhold nedsatte Nævn, Udvalg m.m.* Bibliotheca Regia Hafsiensis.
- Udvalget for Blodfødemidler 1919: „Indberetning til Indenrigsministeriet.“ Indenrigsministeriet 1920: *De overordentlige Foranstaltninger. Tidsrummet 1. Januar – 30. Juni 1919.* J. H. Schultz.

Litteratur

- Barthes, R. 2008: „Toward a Psychosociology of Contemporary Food Consumption“. C. Counihan, & V. E. Penny (red.): *Food and culture: a reader.* Routledge, s. 20-27. DOI: 10.4324/9781315680347-2.
- Boyhus, E. 1998: *Grisen – en køkkenhistorie.* Gyldendal.
- Boyhus, E. 2013: *Historisk kagebog: kokekunst i Danmark 1616-1910.* Wormanium.
- Bule, G. 2018: „A Guide to Traditional Black Pudding“. Bule, G. (red.): *The English Breakfast Handbook: A Guide to the Traditional Full English Breakfast.* English Breakfast Society.
- Christiansen, N. F., Lammers, K. C. & Nissen, H. S. (1988): *Danmarkshistorie. Tiden 1914-1945.* Bd. 7. Gyldendal. Nordisk Forlag.
- Gjedde, A. (1971): *Peter Ludvig Panums videnskabelige indsats.* Costers Bogtrykkeri.
- Gjerris, M., Klingenberg, R., Meyer, G. & Tveit, G. 2012: *Kød: en antologi.* Tiderne Skifter.
- Gold, C. 2010: „Generationer af kagebøger“. O. Hyldtoft (red.): *Syn på mad og drikke i 1800-tallet.* Museum Tusulanum, s. 115-145.

- Grøftehaug, N. K. & Sørensen, V. (1996): Det skulle jo bruges alt sammen – når man havde slagtet, i *Ord & Sag*, s. 51-63.
- Hansen, S. A. & Henriksen, I. (1980): *Velfærdsstaten 1940-78. Dansk social historie*. Bd. 7. Gyldendal.
- Holm, L. 2012: „Det tvetydige kød“. L. Holm & S. T. Kristensen (red.): *Mad, mennesker og måltider: samfundsvidenskabelige perspektiver*. Munksgaard, s. 157-174.
- Hyltdoft, O. 2016: *Mad, drikke og tobak 1825-80: forbrugsmønstre, kultur og diskurser*. Museum Tusulanum.
- Jacobsen, E. 2004: „The Rhetoric of Food: Food as Nature, Commodity and Culture.“ M. E. Lien & B. Nerlich (red.): *The Politics of Food*. Berg, s. 59-79. DOI: 10.5040/9781350044906.ch-004
- Jensen, K. O. 2012: „Hvad er ”rigtig” mad?“. L. Holm & S. Kristensen (red.): *Mad, mennesker og måltider: samfundsvidenskabelige perspektiver*. Munksgaard, s. 145-156.
- Jensen, K. B. 1997: *Dansk mediehistorie 1830-1880*. Bd. 1. Samlerens Forlag. DOI: 10.7146/mediekultur.v14i28.1117.
- Jensen, K. B. 1997: *Dansk mediehistorie 1880-1960*. Bd. 2. Samlerens Forlag. DOI: 10.7146/mediekultur.v14i28.1117.
- Jensen, K. B. 1997: *Dansk mediehistorie 1960-1995*. Bd. 3. Samlerens Forlag. DOI: 10.7146/mediekultur.v14i28.1117.
- Jensen, T. 2015: “Pork, Beer and Margarine: Danish Food Consumption 1900-2000: National Characteristics and Common Nordic Traits”. *Food & History*, bd. 12, nr. 2, s. 3-37. DOI: 10.1484/J.FOOD.5.108961.
- Kærgaard, N. 2012: „Fra det gamle danske landkøkken til det nye nordiske: – Baggrund, forskelle og ligheder“. *Landbohistorisk tidsskrift*, nr. 1, s. 98-113.
- Leed, B. 2012: „Kødet i kostråd gennem tiderne“. M. Gjerris, R. Klingenberg, G. Meyer & G. Tveit (red.): *Kød: en antologi*. Tiderne Skifter, s. 163-182.
- Leer, J. (2018): *Kød*. Aarhus Universitetsforlag.
- Mellemgaard, S. 2010: „Diætisten J. C. Tode i det „ædekære København”“. O. Hyltdoft (red.): *Syn på mad og drikke i 1800-tallet*. Museum Tusulanum, s. 11-37.
- Mennell, S. 1985: *All manners of food: eating and taste in England and France from the Middle Ages to the present*. Basil Blackwell. DOI: 10.2307/590730.
- Mennell, S., Murcott, A. & van Otterloo, A. H. 1992: *The sociology of food: eating, diet and culture*. Sage. DOI: 10.2307/2804514.
- Nielsen, A. K. 2010: „Lægelige råd om korrekt ernæring i 1800-tallet“. O. Hyltdoft (red.): *Syn på mad og drikke i 1800-tallet*. Museum Tusulanum, s. 39-114.

- Nyvang, C. 2010: „Medie og måltid – danske kokebøger i 1800-tallet“. O. Hyldtoft (red.): *Syn på mad og drikke i 1800-tallet*. Museum Tusulanum, s. 145-231.
- Pedersen, E. H., Jensen, J., Just, F. & Scheving, L. 1987: *Danske Slagterier 1887-1987*. Organisationen Danske Slagterier.
- Sahlins, M. 1976: *Cultural and Practical Reason*. University of Chicago Press.
- Sandøe, P. 2012: „Forord“. M. Gjerris, R. Klingenberg, G. Meyer & G. Tveit (red.): *Kød. En antologi*. Tiderne Skifter, s. 7-11.
- Shapin, S. 2007: „Vegetable Love. The history of vegetarianism“. *The New Yorker*.
- Statens Husholdningsråd 1985: *Statens Husholdningsråd 1935-1985*. Nordlundes Bogtrykkeri.
- Thelle, M. (2018): The Meat City: urban space and provision in industrial Copenhagen 1880-1914, i *Urban History*, bd. 45, h. 2, s. 233-252.
- Thomas, K. 1983: *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England, 1500-1800*. Allen Lane.
- Vegenfeldt, R. & Kornerup, L. 1976: *Danske kokebøger 1616-1974*. Forlaget Columbus.
- Vinther, A. (2012): Slagternes juleudstilling, i Bavnshøj, P., Hellvik, I. & Buhl, B. (red.): *Dansk madhistorie. Fra fortid til nutid*. Dansk Landbrugsmuseum, nr. 13, s. 76-84.

Summary

A completely safe nutrient

– discourses on the use of blood in cookery 1860-1980

For many years, the use of blood in food for human consumption has been widely debated – often affected by strong opinions for or against blood in food. This article examines the discourses on the use of blood in cookery represented in Danish cookbooks and selected paragraphs and advertisements from local daily newspapers from 1860-1980. The article focuses on the agitations of different contributors in the debate and their presentation of arguments relating to the discussion on the use of blood. Through contemporaneous political, economic, social and cultural tendencies, the article aims at shedding light on and explaining these arguments. This investigation suggests a development in the leading arguments of the blood discussion and that the arguments are related to three perceptions of blood: blood as nature (nutrition), blood as commodity and blood as cultural heritage.

Iben Bjørnsson, Rosanna Farbøl og Casper Sylvest

Iben Bjørnsson, museumsinspektør, ph.d., er ansat på Koldkrigsmuseum Stevnfort. Hun er pt. en del af forsknings- og formidlingsprojektet "Hvis krigen kommer" forankret ved Aalborg Universitet og Nordjyllands Museum og støttet af VELUX Fonden, hvor hun primært har forsket i civilforsvar i NATO-regi og civilforsvar som social kontrol.

Rosanna Farbøl, postdoc., ph.d., er ansat ved Institut for Historie, SDU og har bl.a. forsket i den kolde krig som erindringspolitik og kulturarv. Hun er ansat på DFF-projektet DACIDE, hvor hun især interesserer sig for det lokale civilforsvar i Danmark og England og for samspillet mellem civilforsvarsforestillinger, -kultur og -materialitet.

Casper Sylvest, lektor, ph.d. er ansat på Institut for Historie, SDU, hvor han har beskæftiget sig med den politiske, kulturelle og intellektuelle modtagelse og bearbejdning af atomteknologien i Danmark, Storbritannien og USA. Han leder projektet "Danish Civil Defence: Cultures of Fear and Survival during the during the Cold War" (DACIDE, støttet af Danmarks Frie Forskningsfond).

Keywords: dansk civilforsvar, socio-tekniske forestillinger, kernevåben, fremtidsforestillinger, folkeoplysning, atomkrig.

HVIS KRIGEN KOMMER

Forestillinger om fremtiden under den kolde krig

Artiklen undersøger produktionen af fremtid(er) i Hvis krigen kommer, udgivet af Statsministeriet og husstandsomdelt i januar 1962. Vores nærlæsning af pjecen tager udgangspunkt i begrebet „socio-tekniske forestillinger“, der søger at forene et blik for teknologiers betydning i moderne samfund med en forståelse af deres indlejring i sociale normer, institutioner og praksisser, samt i omfattende studier af det danske civilforsvars historie. Analysen fokuserer på indholdet og formsproget i pjecen såvel som samspillet imellem disse. Vi identificerer tre fremtider, som i varierende grad blev udfoldet i pjecen: atomkrigens fremtid, en fred præget af bevidstheden om atomkrigens mulige komme samt tiden efter atomkrigen.

„Der er en risiko [for krig], og det er over for denne risiko, at vi må prøve at orientere os om vilkårene, som de kan blive under en krig, og om, hvordan vi – hver for sig og som samfund – bedst muligt vil kunne imødegå faren.“¹

Sommeren 1945 indvarslede ikke bare afslutningen på anden verdenskrig men også en ny tid: Atomalderen. De foregående årtiers videnskabelige opdagelser fik et nyt materielt udtryk med atombomben. Videnskabens status som vejen til modernitet og nærmest endeløse fremskridt var udfordret, og atomteknologien og dens politiske og kulturelle bearbejdning blev en arena, hvor frygten tog plads ved siden af håbet. Nyere historisk forskning har understreget, hvordan den kolde krig ansporede eller producerede specifikke teorier (som moderniseringsteori) eller forskningsområder (som fremtidsforskningen).² Det er imidlertid en selvstændig pointe, at atomteknologien i den tidlige atomalder blev set som fremtidens teknologi og samtidig var den teknologi, der mest direkte fordrede og formede forestillinger om fremtiden.³ Sådanne udblik antog såvel utopiske som dystopiske former: En fredelig verden med uudtømmelig energiproduktion eller et atomart ragnarok, der kunne udslutte menneskeheden.⁴

Tildelt en så magtfuld rolle er det ikke overraskende, at de mange forskelligartede debatter om atomteknologiens potentiale, risici og politiske håndtering indeholder kimen til grundlæggende skillelinjer i kampen om fremtiden. Er fremtiden en arena, vi med rationalitet og snilde kan kortlægge og (dermed) anticipere, eller må den principielt holdes åben i respekt for menneskers uforudsigelighed og frihed til at handle (og dermed forme fremtiden)? I slutningen af 1950'erne og starten af 1960'erne var det truslen fra stadigt mere ødelæggende kernevåben, der blev springbrættet for denne debat. Mest ikonisk er nok Herman Kahns respons. Som civil militærstrateg i den amerikanske RAND Corporation forsøgte han at kortlægge og analysere atomkrigen, som han mente kunne udkæmpes og vindes – og det var netop disse ideer, der lagde fundamentet for Kahns langvarige engagement i fremtidsforskningen.⁵ Blandt kernevåbenkritikere som Lewis Mumford og Günther Anders voksede et andet syn frem: militarister og militærstrateger koloniserede fremtiden på en måde, der ikke bare begrænsede mulighederne for at påvirke den men ligefrem risikerede at annullere den.⁶

1 Statsministerens indlæg på pressemøde mandag den 8. januar 1962 kl. 14:30 om pjecen *Hvis krigen kommer*, Schultz, RA, Oplysningspjecer 173, s. 1.

2 Gilman 2003; Andersson 2012, 2015.

3 Eksempelvis Connelly et al. 2012.

4 Boyer 1985; Weart 2012.

5 Kahn 1962, 1964.

6 Anders 1956, s. 16–17; van Munster og Sylvest 2016, kap. 4.

I spændet mellem det konkrete, anticiperende og det abstrakte, emancipatoriske bød supermagtskonflikten og våbenkapløbet på en række praktiske og politiske spørgsmål. I Danmark, som i store dele af den vestlige verden, fik ét af disse spørgsmål særlig opmærksomhed i slutningen af 1950'erne og starten af 1960'erne – nemlig om, og i givet fald hvordan, det var muligt at beskytte befolkningen i tilfælde af atomkrig. Den opgave blev primært (men ikke udelukkende) tildelt de civilforsvarsorganisationer, der voksede ud af de forudgående årtiers luftværnsbeskyttelse. Af mange årsager var det en svær, for ikke at sige utaknemmelig, opgave, også i Danmark. Ud over det fundamentalt vanskelige i at forudsige, hvor, hvornår og hvordan katastrofen ville ramme, var der ofte et underskud af viden og ressourcer, mens der til tider var et overskud af politisk opmærksomhed. I slutningen af 1950'erne og starten af 1960'erne var det f.eks. et udbredt ønske fra civilforsvarsmyndighederne og store dele af fredsbevægelsen, at befolkningen modtog klar information om atomkrigen. Det lykkedes i januar 1962 med husstandsomdelingen af pjecen *Hvis krigen kommer*. I det følgende foretager vi en analyse af, hvilke(n) fremtid(er) pjecen producerede og undveg, og hvordan de kan fortolkes i en samtid, hvor truslen fra kernevåbentechnologien i høj grad formede kampen om fremtiden.

Artiklen falder i tre dele. I det følgende afsnit præsenterer vi den teoretiske ramme, der er inspireret af Sheila Jasanoff og Sang-Hyun Kims begreb socio-tekniske forestillinger (*socio-technical imaginaries*). Fra det udgangspunkt fokuserer analysen på den nøje afmålte information i *Hvis krigen kommer* og de fremtidsforestillinger, der her blev skabt. Vores nærlæsning af pjecen er informeret af omfattende studier i Civilforsvarets vilkår og udfordringer i årene op til udgivelsen. Det afsluttende, konkluderende afsnit fremhæver og sammenfatter tre fremtidsfigurationer som på forskellig vis foregribes eller forties i pjecen, ligesom vi kort diskuterer effekterne af pjecen.

Socio-tekniske forestillinger

Civilforsvaret kom aldrig til at stå den ultimative prøve under den kolde krig. Atomkrigen forblev en forestilling, om end en forestilling, der havde betydelige konsekvenser for samfundslivet.⁷ International forskning i civilforsvarshistorie har fokuseret på spørgsmålet om, hvorvidt foranstaltningerne ville have nytte, eller om de var illusoriske eller ligefrem udtryk for hykleri.⁸ En række forskere har peget på, at civilforsvar primært må forstås som en tryghedsskabende foranstaltning og anskuer derfor i høj grad civilforsvarsaktiviteter som en øvelse i

7 Fx Grant og Ziemann, 2016.

8 Grant 2010; Garrison 2006; Burtch, 2011.

følelshåndtering og disciplinering af borgerne.⁹ En blandt flere metoder til at gøre dette var gennem oplysningspjecer, som gav råd og vejledning til, hvordan en krig kunne, eller rettere skulle, håndteres og overleves. Delvist på foranledning af NATO udgav flere vestlige lande i 1960'erne sådanne pjecer,¹⁰ f.eks. i Vesttyskland 1961 *Jeder hat eine Chance*, i Danmark *Hvis krigen kommer* i 1962 og i Storbritannien *Advising the Householder* i 1963.¹¹

En betydelig del af den eksisterende litteratur berører de fremtidsforestillinger, der var indlejret i civilforsvarsaktiviteter. Det er dog sjældent det centrale spørgsmål eller genstand for systematisk og detaljeret analyse. Til det formål kan man med fordel studere Civilforsvaret som en *socio-teknisk forestilling* (STF). I modsætning til konventionelle historiske studier giver dette perspektiv mulighed for at studere forbindelserne mellem teknologi, sociale normer, politiske muligheder og visioner om fremtiden.¹² Selvom der er udfordringer forbundet med at operationalisere begrebet i en historisk analyse, er det produktivt at anskue Civilforsvaret som en socio-teknisk forestilling. Begrebet er udviklet som del af en bredere Science and Technology Studies (STS) dagsorden, der operationaliserer teorier om samfund og menneskelig handling i konkrete studier, og dermed søger at afdække eller understrege videnskabens og teknologiens rolle i det moderne samfundsliv. Heri ligger en erkendelse af, at videnskab og teknologi er central for udviklingen af vores sociale og politiske liv og forestillinger. Aktuelle eksempler er utopierne om 'den fjerde industrielle revolution' eller dystopien om overvågningssamfundet, der begge har en prominent plads i samfundsdebatten. Socio-tekniske forestillinger er senest defineret som

„collectively held, institutionally stabilized, and publicly performed visions of desirable futures, animated by shared understandings of forms of social life and social order attainable through, and supportive of, advances in science and technology.“¹³

Flere elementer i denne definition er kontroversielle. Ligger der f.eks. en ukritisk, teleologisk opfattelse af videnskab og teknologi som ækvivalerende fremskridt? Og er det teoretisk nødvendigt at stipulere de omtalte fremtider som ønskvær-

9 Biess 2009; Bjørnsson 2020; Cronqvist 2008; Davis 2007; Farbøl, upubl. manus, accepteret til publikation i tidsskriftet *Urban History*; Masco 2008, 2016; Oakes 1994; Sylvest 2018.

10 Bjørnsson 2020.

11 For analyser af pjecerne se Biess 2009; Bærholm og Lorenzen 2004; Smith 2008.

12 Den eneste eksisterende analyse af pjecen er Bærholm og Lorenzen 2004, der beskæftiger sig med pjecens tilblivelse og retorik, en vurdering af hvor realistisk den er samt dens modtagelse. Det er et værdifuldt studie som vi står på skuldrene af, men også supplerer ved at inddrage STIM-perspektivet og dermed udvide analysefeltet til også at omfatte pjecen som et udtryk for modernitet.

13 Jasanoff 2015a, s. 4.

dige? Der åbnes her for teoretiske diskussioner, som vi berører i analysen af pjecen. Først og fremmest er det dog nødvendigt at forholde sig til, hvordan vi kan identificere noget så abstrakt som STF og adskille det fra overfladisk retorik eller ideologiske udsagn. Den underliggende logik – hentet fra Jasanoffs tidligere arbejde – argumenterer for, at vi opnår et produktivt analytisk perspektiv, når vi i vores anskuelse undlader (kunstigt) at opdele „det naturlige“ (videnskabelig viden, teknologier) og „det sociale“ (hvordan vi opnår viden og repræsenterer verden). Begrebet samproduktion (*co-production*) zoomer ind på, hvordan „viden og dens materielle udtryk [...] på én gang er produktet af socialt arbejde og samtidigt konstitutivt for former for socialt liv...“.¹⁴ Her ligger altså en rød tråd. Teknologier eksisterer ikke uafhængigt af samfundslivet, og de forestillinger, teknologier er med til at frembringe, er derfor også politiske og gennemsyret af sociale normer.

Lad det være sagt med det samme: En aktivering af Civilforsvaret udtrykker ikke en ønskværdig fremtid. Arkiverne er rige på udtalelser fra organisationens talskvinder og -mænd om, at det ønskelige netop var, at Civilforsvaret forblev en forberedelse; en forsikring, der ikke blev behov for. Heri ligger et konserverende (eller måske ligefrem konservativt) formål: at beskytte og bevare det eksisterende samfund. Det betyder dog ikke at STF-perspektivet er irrelevant eller mister analytisk bid, men snarere at det er nødvendigt at nuancere opdelingen af forestillede fremtider i utopier eller dystopier. Jasanoff gør dette, når hun taler om STF'er som 'modgift' mod en given dystopi, men i den empiriske anvendelse af teorien er det nødvendigt at se dystopien som et fænomen, der i sig selv kan antage en mere eller mindre ønskværdig karakter.

Der er to overordnede grunde til at anskue Civilforsvaret som en STF: For det første var Civilforsvaret et produkt af videnskabens og teknologiens sociale effekter. Dets oprindelse er et (teknologisk) modsvar til moderne militærteknologi, nemlig luftkrigen. Tilsvarende var Civilforsvarets praksisser dybt afhængige af de nyeste teknologier (varsling, bygningskonstruktion, kommunikation, måling af radioaktivitet etc.) med henblik på at sikre samfundets overlevelse og fortsatte produktionsevne i krig. For det andet bestod en stor del af Civilforsvarets aktivitet netop i at forestille, vurdere, forberede, kommunikere og øve den fremtidige krise eller krig. Lige her – i forsøget på at foregribe og strukturere fremtiden – lå et betydeligt potentiale for konflikt, både mellem idealisme og realisme og mellem tradition og nybrud.¹⁵

Det pressemøde, der blev afholdt den 8. januar 1962 i forbindelse med udgivelsen af *Hvis krigen kommer*, giver et første indblik i de former for fremtidsproduktion og -håndtering, som Civilforsvaret indebar. Statsminister Viggo Kampmann (S) tog udgangspunkt i en alment accepteret antagelse om, at den totale

14 Jasanoff 2004, s. 2 (vores oversættelse).

15 Cronqvist, Farbøl og Sylvest, under udgivelse.

krig ville kræve et totalt forsvar i såvel fysisk som psykologisk forstand: „Det er vigtigt, at hver enkelt har forberedt sig på, hvad han eller hun kan og skal gøre, og også gør det i erkendelse af, at det trods de moderne våbens udvikling er muligt at begrænse tab og skader.“¹⁶ Pjecen blev her præsenteret som et åbenlyst fornuftigt element i forsøget på at forberede samfundet og borgerne på en mulig fremtid. Den var oplysende, uddannende og instruerende, og den var samtidig gennemsyret af sociale normer om ansvarsbevidsthed og rettidig omhu. Den husstandsomdelte pjece udgjorde en invitation til at bearbejde og reflektere (på bestemte måder) over den atomkrig, som ingen håbede indtraf. Udgivelsen var dermed også et forsøg på at kalibrere borgernes forestillinger om en eksistens med truslen fra og brugen af kernevåben. Pjecen stod naturligvis ikke alene men indgik i en større civilforsvarsmæssig sammenhæng. Og det er netop denne sammenhæng, der kan anskues som en STF, som forbandt normer, materialiteter og institutioner.

Der er et væld af muligheder for at undersøge, hvordan forskellige STF opstår, forandres, virker og cirkulerer. I et første operationaliserende greb anskuer vi *Hvis krigen kommer* som et element i en række processer, som Jasanoff har benævnt *indlejring* (embedding), *modstand* (resistance) og *udbredelse* (extension). Begreberne søger at indfange nogle sociologiske dynamikker i udviklingen af en STF. Indlejring henviser til den proces, hvor det abstrakte og forestillede (f.eks. atomkrigen) etableres og implementeres i sprog, rutiner, normer, institutioner og materialiteter (f.eks. evakueringsøvelser, sirenevarsling og brand- og redningsudstyr) og derved får en form for faktisk tilstedeværelse i hverdagen. En given STF's status anskues imidlertid også som et produkt af den modstand (eller friktion), den møder. Udbredelse, altså STFens videre "rejse" ind i nye sammenhænge på tværs af tid og rum, er svært at adskille teoretisk fra indlejring.¹⁷ Det afgørende her er imidlertid, at Civilforsvaret anskuet som STF gives soliditet, stabilitet og identitet gennem disse processer.¹⁸ Ved at promovere moralske pligter og påbud relateret til atomkrig, som f.eks. at være på vagt over for misinformation eller adlyde autoriteter, kan Civilforsvarets disciplinerende funktioner også indfanges i STF-perspektivet.

Analysen er historisk og perspektivet hermeneutisk; vi sætter pjecens indhold, form og udtryk i centrum og studerer de(n) specifikke fremtid(er), som pjecen skabte, samt den rammesætning og styring (politisk, etisk og følelsesmæssigt), der anvendes til dette formål, og vi fortolker dette i en samtidshistorisk sammenhæng.¹⁹ Analysearbejdet er funderet i en operationalisering af STF-perspektivet i

16 Statsministerens indlæg på pressemøde mandag den 8. januar 1962 kl. 14:30 om pjecen *Hvis krigen kommer*, s. 3.

17 Jasanoff, 2015b, s. 326–29, 332–37. Se også diskussionen i Cronqvist, Farbøl og Sylvest, under udgivelse.

18 Jasanoff, 2015b, s. 323.

19 En række andre analysestrategier er beskrevet på den forskningsplatform, Jasanoff driver. Se <http://sts.hks.harvard.edu/research/platforms/imaginaries/> (Besøgt 9/10 2019).

en række konkrete spørgsmål om, hvordan teknologi (herunder moderne våben-teknologi) fremstilles i pjecen, hvordan samtid og fremtid(er) forbindes, og hvilke sociale normer og borgerroller, pjecen promoverer. Det er altså pjecens produktion af fremtider i lyset af truslen om atomkrig, der er i centrum. Vi spørger også til hvordan disse fremtider blev forsøgt indlejret og udbredt i samfundet, og hvilke former for modstand (friktion, dissonans) pjecen satte i spil.

Hvis krigen kommer

Pjecen på 32 sider, der blev husstandsomdelt i januar 1962, var kulminationen på en længere proces. Siden 1949 havde Civilforsvarsstyrelsen under direktør Arthur Dahl ønsket sig en pjeces lig *Hvis krigen rykker nærmere*, som efter svensk forbillede var blevet husstandsomdelt i 1944.²⁰ Flere forsøg var blevet gjort i løbet af 1950'erne, men de var af forskellige årsager kuldsejlet.²¹ Da det endelig lykkedes, var arbejdet henlagt til et udvalg under Statsministeriet med deltagelse af statsministeren selv, og Civilforsvaret deltog i arbejdet og bidrog med det faglige grundlag.²² Initiativet havde rod i det udvalg for civilt beredskab, som Danmark på foranledning af NATO oprettede i 1956, da et element i NATO's civilforsvarspolitik var at iværksætte informationskampagner til befolkningerne.²³ Samtidig bidrog øget spænding mellem supermagterne, voksende kritik af atomvåbenkapløbet og ofte gentagne krav om mere information om atomvåbnenes konsekvenser til, at man ikke længere fra officiel side kunne ignorere spørgsmålet. Pjecen, der beskrev atomkrigen i *futurum*, var altså i høj grad et produkt af sin samtid. Umiddelbart behandlede *Hvis krigen kommer* en højst uønsket fremtid, men inden for denne ramme udtrykte den også en forestilling om, hvordan katastrofen ideelt set kunne håndteres og overvindes; en art utopi eller fantasi under givne omstændigheder.

20 1944-pjecen kan læses her: <http://www.schreiber-pedersen.dk/farenfraluftent/billeder/1944pjece.html>. Danmark havde generelt Sverige som forbillede i civilforsvarsanliggender. Den første svenske *Om kriget kommer*-pjece udkom i 1943. <http://www.skymningslage.se/om-kriget-kommer-1943/> (besøgt 16/10 2019).

21 Sylvest 2018; Bjørnsson 2020.

22 Bærholm og Lorenzen 2004.

23 Bjørnsson 2020. Om presseberedskab/psykologisk forsvar, se Rimmen Noe et al. 2017.

Illustration fra *Hvis krigen kommer*. Det grafiske udtryk er holdt simpelt.

Omslaget og de første sider

Pjecens for- og bagside viser et vue ud over byens tage (forsiden) og en gård på landet (bagsiden) – hermed har den inkluderet både by og land. Byen, det moderne, har dog fået forsiden og landet er skubbet i baggrunden, så omslaget nærmest illustrerer en samfundsmæssig udvikling fra fortidens landbosamfund mod det moderne, urbane samfund. Det understøttes af pjecens øvrige grafiske udtryk, som er holdt i en kantet, nærmest kubistisk stil, ganske i tråd med tidens idéer om moderne kunst og arkitektur.

Centralt på forsiden står luftsirenen, som alting afhænger af: den giver det første signal om angreb. Signalernes betydning er forklaret på bagsiden og dermed informerer omslaget om det, som går før alt andet: luftalarmen. Men det indeholder også et løfte om, at der *vil* være et varsel og tid til at finde beskyttelse. Sirenen er en ikonisk teknologi, der går igen i megen civilforsvarsrelateret kommunikation, og allerede på omslaget informeres borgeren altså om, at teknologien er med til at redde liv. Teknologien har dog også en anden side, som den indledende tekst gør klart. Den introducerer den virkelighed som de ”moderne våben” (kerne våben) udgør. Men de står ikke alene:

„En ny krig vil være total, og en angriber vil benytte sig af propaganda og forsøge at skabe frygt og panik.“²⁴

24 Hvor intet andet er anført, er citaterne i det følgende fra *Hvis Krigen Kommer* (Statsministeriet, 1962). Pjecen er elektronisk tilgængelig her: https://www.reganvest.dk/hvis_krigen_kommer.pdf (Besøgt 31/12 2019).

Dermed er krigsdystopien opmalet, om end ikke udpenslet (mere herom nedenfor) – og det er denne dystopi, som skal modvirkes af pjecen og i et bredere perspektiv af den STF som Civilforsvaret og det civile beredskab udgør. For man har muligheder, fortsætter pjecen. Man har støtte i NATO „som vi ikke før har haft“ – og hermed bidrager moderne krigsteknologi altså også til befolkningens beskyttelse.

Borgerne forsikres om, at de militære værn er trænet til at håndtere situationen, men det gøres også klart, at deres overlevelse afhænger af dem selv. Borgeren har dog ikke blot ansvaret for sig selv, men også nationens overlevelse:

„Et stærkt beredskab er ikke blot en nødvendighed for den enkelte, men også virksom i forhold til en eventuel angribers bedømmelse af mulighederne for at løbe et land over ende.“

Til gengæld for at løfte dette ansvar lover pjecen at gøre borgeren i stand til det: at lade befolkningen „vide, hvad den kan blive udsat for, og hvorledes den kan værne sig.“ Der lægges op til en gensidig forpligtelse, hvor borger og stat hjælpes ad med at klare krigen. Det er i tråd med det 20. århundredes forestilling om total krig, hvor borgerne blev søgt mobiliseret omkring krigsindsatsen og dermed også samfundets beståen. I den totale krig blev borgernes *morale* således et centralt omdrejningspunkt. Hvis civilsamfundet mistede modet, anså man, at det ville svække også den militære indsats. Derfor skulle borgerne ikke blot forsikres om, at staten ikke ville lade dem i stikken, men også om at de selv kunne spille en rolle.²⁵

Denne gensidige forpligtelse minder på mange måder om det ideologiske grundlag for den velfærdsstat, som var under opbygning i disse år: At forene en beskyttende stat med individets udfoldelsesmuligheder men også at skabe et samfund af fornuftsprægede og ansvarstagende individer. Velfærdsstaten som et moderne rationelt projekt udviste et vist overlap med Civilforsvarets værdier. Få steder ses dette formentlig mere tydeligt end i informationsfilmen *Luftangreb* fra 1959, som blev vist som forfilm i biograferne. I en scene ses den splinterny og moderne højhusbebyggelse på Bellahøj (færdig i 1958), hvor legende (og velorienterede) børn straks søger til området beskyttelsesrum, da sirenen lyder.²⁶ For naturligvis havde et moderne byggeri beskyttelsesrum. Det blev indført ved lov i 1950, at alle nybyggerier af en vis størrelse skulle forsynes med sådanne.²⁷

25 Bjørnsson 2020.

26 Filmen kan ses på <https://filmcentralen.dk/museum/danmark-paa-film/film/luftangreb> (Besøgt 3/12 2019).

27 Rigsdagstidende 1949–50, Till. C, Forslag til lov om bygningsmæssige civilforsvarsforanstaltninger, kap 2, § 5–10, s. 1535–1540. Om civilforsvar og velfærdsarkitektur se i øvrigt Farbøl under udgivelse.

Således forenes civilforsvars- og velfærdsideologi i idealet om det velordnede, fornuftsprægede menneske som bebod et moderne samfund og tager sit ansvar i det – med det løfte at staten vil gøre sit for at give det optimale muligheder.

Fjenden i landet

Første kapitel bærer titlen „Fjenden i landet“. Det instruerer i korrekt opførsel under angreb og forsikrer om, at Forsvaret vil kæmpe imod (implicit: modsat sidst fjenden var i landet). Under overskriften „Hold dem orienteret – stands tilløb til panik“ opfordres befolkningen til at forholde sig i ro og fortsætte dagligdagen så vidt muligt, ikke falde for rygter og propaganda, indberette mistænkelig virksomhed og adlyde regeringens instrukser: „... hav tillid til, at myndighedernes overblik er bedre end den enkeltes vurdering.“ Disse opfordringer akkompagneres af billeder af borgere, der passer deres arbejde som var intet hændt: der mures, graves, fiskes og arbejdes på fabrikken. Heri ligger naturligvis et ønske om opretholdelse af produktionen, men det indskræpes også, at borgerne ikke skal tage selvstændige initiativer og til enhver tid adlyde myndighederne. Det er også den sociale orden, der skal sikres.

Ved femtekolonnevirksomhed, spionage, sabotage mm. opfordres befolkningen til at være på vagt og indberette „mistænkelig virksomhed“. Dystre billeder af spioner inddrager ikke blot borgeren i den del af krigsindsatsen, som består i at holde samfundets hjul i gang, men også i den der direkte involverer fjenden. Folk skal dog heller ikke her tage selvstændige initiativer men blot gå til myndighederne, som så vil overtage. Her er ingen helte eller modstandsbevægelser; den slags har myndighederne styr på, og befolkningen skal udelukkende gøre, hvad den bliver bedt om. Ikke mindre og i særdeleshed heller ikke mere.

Hermed er der skitseret både en utopi og en dystopi: I den utopiske version passer folk deres arbejde under omstændigheder, der fremstilles som uændrede – i den dystopiske konspirerer fremmede agenter for at ødelægge landet. Dette er dog den værste dystopi, som præsenteres på de indledende sider. Hvis fjenden stod i landet, kunne man forestille sig værre scener end spionage og femtekolonnevirksomhed, men disse eventualiteter vises ikke. Alle billederne – selv de dystopiske – er præget af ro og minimal indflydelse på dagligdagen.

De nye våben

Det følgende kapitel er tilegnet „De gamle og de nye våben“ og placerer dermed pjecen i den nukleare tidsalder. Der gøres opmærksom på, at „gamle“ våben (brand- og sprængbomber) stadig må forventes brugt, og sidst i afsnittet omtales

kemiske og biologiske kampmidler, ligesom de kortfattet optræder i nogle af pjecens øvrige afsnit. Der er dog ingen tvivl om pjecens hovedanliggende. Om de „nye“ våben (atom- og brintbomber) hedder det:

„Vi kender disse våbens virkninger, og vi ved at det i mange tilfælde er muligt at beskytte sig mod dem. Ved overkommelige foranstaltninger, truffet af samfundet og truffet af den enkelte, kan tabene blandt civilbefolkningen formindskes betydeligt. Følges de givne forskrifter, vil mulighederne for at overleve også en moderne krig forøges i væsentlig grad.“

En potentiel og decideret uønsket fremtid, atomkrig, modificeres her til en, om end ikke ideel fremtid, så i hvert en fremtid der er til at håndtere. Det er et scenarie, der underbygges af (videnskabelig) viden og autoritet. Den første sætning i ovenstående citat giver det indtryk, at de nye våben og deres virkninger er gennemtestede, og at videnskaben er på forkant med beskyttelse mod dem. Dette var ikke helt tilfældet; selvom USA gennemførte mange prøvesprængninger og testede atombomber på bygningsstrukturer, mannequindukker og sågar bedøvede hunde, var de eneste erfaringer med deres direkte virkning på mennesker angrebene på Hiroshima og Nagasaki i august 1945.²⁸ Brintbomber blev ikke testet i samme type omgivelser som atombomber, og den mest umiddelbare menneskelige erfaring med disse våben var 23 japanske fiskere, som blev syge af radioaktiv nedfald, og hvoraf én døde, 130 km. fra Castle Bravo-testen i 1954. At man „kender disse våbens virkninger“ er således nok den mest åbenlyse usandhed i afsnittet: Virkningerne af radioaktivitet i forskellige typer og mængder er den dag i dag et omstridt spørgsmål.²⁹ Men pjecens udsagn om sikker viden giver troværdighed til det efterfølgende led i ræsonnementet, nemlig at det er muligt at beskytte sig. Her ligger flere signaler, bl.a. at videnskabelig og våbenteknologisk viden (der ikke var frit tilgængelig og som ofte blev antastet) var sikker samt en grundlæggende tillid til, at videnskaben har kontrol over sine eksperimenter.

Den optimistiske indledning modsiges delvist af selve beskrivelsen af bomben. Der gives en oversigt over afstande for varmestråling, trykbølge og radioaktivitet afhængig af bombens størrelse. Læseren informeres om, at effekterne inden for disse afstande vil være næsten total ødelæggelse, tredjegradsforbrændinger

28 For testfilm se f.eks. YouTube-kanalen *Nuclear Vault: Operation Ranger + Operation Buster/Jangle* (1951): <https://www.youtube.com/watch?v=F2v15kG9hos&t=1191s>, *Operation Teapot* (1954): <https://www.youtube.com/watch?v=IDh3eQ0mmkw&t=649s>, *Operation Cue* (1955): <https://www.youtube.com/watch?v=zU9ICKDzKSY&t=264s>, alle 24. oktober 2019. Erfaringer fra Hiroshima blev i første omgang samlet i *United States Strategic Bombing Survey: The Effects of the Atomic Bombs on Hiroshima and Nagasaki*, June 30, 1946, <https://www.trumanlibrary.gov/library/research-files/united-states-strategic-bombing-survey-effects-atomic-bombs-hiroshima-and> (24/10 2019).

29 Se f.eks. Hecht 2019; Higginbotham 2019.

og dødelige doser radioaktivitet. Pjecen kommer ikke ind på forskellen mellem en atom(a)- og en brint(b-)bombe, selvom dette ellers var en skelnen, der havde stor betydning i både militær- og civilforsvarsplanlægning. Brintbomben medførte i løbet af 1950'erne omfattende ændringer i opfattelsen af kernevåbnene. Der havde tidligere været en tendens til at betragte a-våben som blot (meget) store men ellers nogenlunde almindelige bomber. Selvom ødelæggelserne i Hiroshima og Nagasaki var omfattende, fortsatte livet i begge byer. Det, man stod over for med brintbomben, var en reel udsigt til strategisk masseødelæggelse. Den førte i flere lande til, at Civilforsvaret gik helt væk fra beskyttelsesrum til fordel for evakuering – fordi man simpelt hen ikke ville kunne overleve i en by, der blev brintbombet – og militært førte den til afskrækkelsesstrategien baseret på massiv gengældelse (*massive retaliation*), som i praksis frembød en krig, der totalt udslættede hele samfund. Det var først med brintbomben, at billedet af krigen som et nukleart holocaust tonede klart frem.³⁰

Alt dette satte dog meget få spor i *Hvis krigen kommer*. Her er brintbomben reduceret til cirkler og tabeller. Man kan læse dem, og måske også forstå dem, men de bliver ikke omtalt som andet end et spørgsmål om, at nogle bomber er større end andre. Pjecen informerer om, at radioaktivt nedfald kan ramme Danmark, selvom landet selv har undgået angreb, men heller ikke dette omtales som en konsekvens af brintbomben (hvilket det var). Nedfald kan betyde, at man er nødsaget til at opholde sig i dækning i „adskillige døgn“, men strålingen mindskes dog hurtigt, hedder det.

Afsnittet er i det hele taget holdt i et rationelt-videnskabeligt sprog. Baggrunden herfor er formentlig dobbelt – dels en opfattelse af, at befolkningen burde informeres nøgternt om våbenteknologiske forhold, dels en afsmitning fra det videnskabelige arbejde med spørgsmålet, som bar præg af samme tilgang.³¹ Men det er også en fremstillingsform, som ikke opholder sig ved eller tager stilling til menneskelige omkostninger. De holdes i kliniske termer som „tredjegradsforbrændinger“, den eneste egentlige beskrivelse af kernevåbens effekt på mennesker i hele pjecen, og i modsætning til samtlige af pjecens øvrige afsnit indeholder det ingen illustrationer af mennesker eller andre levende væsener. Det oplyses, at man skal søge ly for nedfald, men ikke hvad konsekvensen er af at blive bestrålet med radioaktivitet (se også nedenfor).

Radiussen for ødelæggelse illustreres udelukkende ved hjælp af koncentriske cirkler på et tomt underlag. Internt i Civilforsvaret, i Danmark såvel som internationalt, var det ellers normalt at tegne disse cirkler på by- og landkort, når man skulle anskueliggøre et kernevåbens virkninger. Men denne sædvane er man afveget fra i pjecen, for i stedet at vise løsrevne cirkler, der ikke forankres rumligt.

30 Grant 2010; van Munster og Sylvest 2016.

31 Bjørnsson 2020; Sylvest 2018.

400 m

Gadeparti fra H. C. Andersens Boulevard i en afstand af ca. 400 m fra nulpunktet. Ødelæggelserne vil her være totale. Husene vil være reduceret til ruindynger på 3-5 m's højde, og gaderne vil være fyldt med tilsvarende ruindynger. En rydningstjeneste kan først indsættes her efter relativ lang tids forløb.

Illustration fra *Civilforsvarsplan for Storkøbenhavn, 1961*

Beskrivelsen af våbnenes virkning forstyrrer således ikke det grafiske indtryk af ro og regelmæssighed. I den samtidige *Civilforsvarsplan for Storkøbenhavn*, der tjente som instruktionsmanual for civilforsvarspersonel og hjælpetjeneste, er der billeder af gadepartier, som man forestillede sig, at de ville se ud i forskellige grader af ødelæggelse efter en a-bombesprængning.³² Den slags konkrete, genkendelige og navnlig beboede scenarier er der ingen af i *Hvis krigen kommer*.

I medier, populærkulturelle fremstillinger og ikke mindst blandt modstandere af kernevåben blev kernevåbenkrigen ofte fremstillet som altomfattende destruktion med fraser om total ødelæggelse og udslettelse af menneskeheden. Det var tilfældet i Danmark såvel som i store dele af verdenen, og særligt aktivister udnyttede effektivt, at der var videnskabelig uenighed og mangel på information. Kampagnen mod Atomvåben (KMA) krævede blandt andet oplysning, og forud for den første danske atomprotestmarch fra Holbæk til København i oktober 1960 hed det i en løbeseddel, at kernevåben „paa en gang kan føre hele menneskeheden ind i den største forbrydelse og den totale udslettelse“.³³ Men *Hvis krigen kommer* er ingen nuklear dommedagsprofeti. Overordnet fremstilles det som om videnskaben er på forkant, både med kortids- og langtidsvirkningerne af kerne-

32 *Civilforsvarsplan for Storkøbenhavn, 1961*, kap. II, s. 14, 27, 36, kap. III, s. 46, 177. Se også *Skadebilledet efter angreb med kernevåben*, billedbånd nr. 638, Civilforsvars-Forbundet (1961).

33 KMA: „Marchen mod kernevåben fra Holbæk til København“, løbeseddel, RA, Komiteen til Oplysning om Atomfaren, ks. 1, Korrespondance 1959-1967. Se også Wittner 2009, kap. 4-5; Rose 2001, s. 38.

våben. Uanset om det er bevidst fortielse/fordrejning eller udtryk for naiv ønsketænkning, er det netop en fremvisning af en foretrukket og delvist uafvendelig fremtid (og måske endda nutid), hvor mennesket har tæmmet atomet og kan overskue dets konsekvenser.

Beskyttelse

Skulle læseren alligevel være blevet oprevet af afsnittet om kernevåbnene, er der hjælp at hente på de næste sider om beskyttelse. De indledes igen med formaningen om, at man må deltage i sin egen beskyttelse:

„Hele den civile beskyttelse hviler på den forudsætning, at den enkelte selv kan yde en indsats og forbereder sig herpå.“

Selvom kapitlet også introducerer Civilforsvarets forberedelser er der ingen tvivl om, at det atter hviler på en gensidig forpligtelse: Vi gør vores, hvis De gør Deres.

Og hvad er det så myndighederne gør? Først gennemgås de forskellige alarm-signaler, af hvilke de vigtigste også er gengivet på bagsiden. Dernæst omtales Civilforsvarets hjælpetjeneste, som består af fem elementer: Først egenbeskyttelsen, altså befolkningens organisation i lokale værn på større arbejdspladser og i nabolag, hvor man blev trænet i basal brandbekæmpelse og redning samt førstehjælp. Dernæst følger den kommunale hjælpetjeneste, Civilforsvarskorpset, ambulancetjeneste og sygehusberedskab. Med egenbeskyttelsen som nummer ét på listen gentages budskabet om borgernes egen deltagelse som forudsætning for en effektiv civilbeskyttelse, uagtet at også Civilforsvaret har et beredskab. Sidst i afsnittet opfordres til at lære førstehjælp. I disse passager tillades borgerne således selvstændig handlen, om end inden for forudbestemte rammer og primært af nødvendighed.

Afsnittet illustreres med grafikker af Civilforsvarets hjælpetjeneste, der slukker brande, leder efter overlevende i ruinerne og bærer sårede til ambulance. Det er første gang illustrationerne i pjecen viser egentlig skade på bygninger og mennesker, men de giver til gengæld ikke indtryk af en større katastrofe. Der er ikke fokus på ofrene, snarere vises mennesker aktivt i færd med at håndtere ødelæggelserne. Det er deres kompetencer og opgaveløsning, der i centrum. Ingen af de afbildede mennesker i pjecen har ansigtstræk eller -udtryk. Således er der heller ingen der lider, er bange, paniske, sorgfulde eller i øvrigt giver udtryk for menneskelige følelser eller smerte.

Civilforsvarets hjælpetjeneste, der i vidt omfang er baseret på frivillig tilslutning, står parat til at yde befolkningen assistance under katastrofer, bl. a. med brandslukning, redning og rydning.

Katastrofen håndteres. Illustration fra *Hvis krigen kommer*.

Beskyttelsesrum

I den termonukleare tidsalder blev formålet med beskyttelsesrum todelt. For det første var der den traditionelle funktion, beskyttelse mod sprængninger, og for det andet var der den ny funktion, beskyttelse mod radioaktiv nedfald. Større byer havde et antal offentlige beskyttelsesrum, bl.a. betondækningsgrave bygget i slutningen af anden verdenskrig og under Koreakrigen (og altså før brintbomben), og pjecen oplyser, at beskyttelsesrum i det fri beskytter bedst mod sprængning. De er dog „mindre egnede til længere tids ophold“, altså en periode med nedfald. Hertil egner beskyttelsesrum i kældre og under huse sig bedre – men de er til gengæld ikke helt så gode mod sprængning. Denne modsætning uddybes ikke yderligere, og kapitlet handler herfra udelukkende om beskyttelsesrum mod nedfald. Forklaringen findes formentlig i indledningen:

„Ved angreb med kernevåben kan effektiv beskyttelse ikke gives i området umiddelbart omkring eksplosionsstedet, men ved ophold i beskyttelsesrum vil man under alle omstændigheder have den største chance for at overleve.“

Det er en modsætningsfyldt sætning. Den indledes brutalt ærligt, men denne dosis realitet forsødes alligevel med håbet om at have en chance for at overleve „under alle omstændigheder“. At man ikke skal gøre sig de store forhåbninger om at overleve tæt på en sprængning kan dog aflæses af, at der ikke siges mere om den sag, måske fordi man i Civilforsvarsstyrelsen var klar over, at de fritliggende beskyttelsesrum ikke var bygget til angreb med kernevåben og formentlig ikke var i stand til at modstå dem. Pjecen giver ingen anvisning for at indrette sprængningssikre beskyttelsesrum – det blev beskrevet i en separat pjeces, som kunne rekvireres, hvis man var særligt interesseret.³⁴ Til gengæld indeholder *Hvis krigen kommer* meget specifikke instruktioner i at bygge og indrette beskyttelsesrum mod radioaktivitet i forskellige typiske bygningstyper.

Afsnittet er rigt illustreret med forskellige former for beskyttelsesrum, befolket af rolige mennesker som hører radio – en kommunikationsteknologi, der sammen med sirenen er central for hverdagslivet i atomalderen, som det fremstilles i pjecen. Alle illustrationer viser rum med relativt god plads og kun et enkelt eller to mennesker. Det nævnes, at bortset fra bymæssige bebyggelser opført efter 1950 er indretningen af beskyttelsesrum den enkeltes ansvar. Her ses igen tildelingen af ansvaret for overlevelse til den enkelte borger, men der er også en problemstilling, som ganske glimrer ved sit fravær: bymæssige bebyggelser fra før 1950. Hvad man skulle gøre, hvis man f.eks. boede i et af Københavns brokvarterer, hvor mange mennesker levede sammen i små lejligheder, og kældrene var optaget af koks, giver pjecen ikke vejledning om. Måske er det intet under, at pjecen blev bedst modtaget hos den bedre stillede del af befolkningen.³⁵

Med i beskyttelsesrummet, hvis man altså var så heldig at have et i kælderen eller bo i nærheden af et, skulle man have forsyninger til otte dage, materielle fornødenheder som lygter, nødtoilet og forbindskasse, en FM-radio „– samt *denne pjeces*.“ Forsyningerne er afbildet på en strømlinet måde, som forstærker pjecens overskuelige og velordnede indtryk. En praktisk huskeliste bagerst i pjecen, hvor punkterne kan tjekkes af et for et, er modgift mod kaos. De psykiske aspekter af at være indespærret i et kælderrum i otte dage kommer pjecen ikke ind på, ud over en opfordring til at medbringe noget man kan beskæftige og underholde sig med. På listen figurerer dog også „medikamenter (bl.a. sovepiller)“, hvilket antyder en bevidsthed om, at borgerne kunne få svært ved at falde til ro.

34 Civilforsvarsstyrelsen, *Beskyttelsesrum: Vejledning om hvorledes private beskyttelsesrum kan indrettes i og udenfor bygninger*, Kbh., 1962.

35 *Ugens Gallup*, artikel 13, 1962. <https://webtest.kantargallup.dk/storage/reports/October2019/Fzphq4aXOiVpTpKEAGWv.pdf> (25/10 2019).

Evakuering

I erkendelse af at den bedste mulighed for at overleve en atomekspllosion er at befinde sig langt væk fra den, blev evakueringer af hele byer eller områder i højere grad en del af planlægningen for civilbeskyttelse i løbet af 1950'erne.³⁶ Pjecen omtaler to former for evakuering: *frivillig* hvor folk opfordres til at forlade byen og selv må sørge for opholdssted, og *tvungen* hvor myndighederne forestår både evakuering og efterfølgende ophold. Også her opfordres folk til at træffe forberedelser, og også hertil findes en huskeseddel.

Fælles for begge evakueringsformer er, at de ikke må finde sted uden myndighedernes tilladelse. For at understrege denne pointe er to forskellige situationer illustreret: panikagtig flugt og ordnet evakuering. På det første billede er grafikken fragmenteret som splintret glas, folkemængden oprørt og uorganiseret, der skubbes og mases, en person bliver trampet på, og kufferter og tasker flyder over det hele. Ikke blot er folkemængden kaotisk, den blokerer også vejen for en lastbil bærende det danske flag med en hjelmklædt mand ved rattet. På næste billede fremstilles en ordnet evakuering. Her befinder flygtningene sig på ladet af en lastbil, enkelte på cykel og knallert, på vej mod sikkerhed. Grafikken er tilbage ved sit rolige udtryk og den militære lastbil er allerede kommet forbi.

Det første billede stikker ud: det er første – og eneste – gang i pjecen, at kaos er afbilledet; at der vises en uhåndterbar uønsket fremtid. Den væsentlige forskel på denne afbildede situation i forhold til alle de andre er, at den uønskede situation, panikken, ikke er kommet udefra; den er skabt af borgerne selv og vil udelukkende realiseres, hvis de ikke følger pjecens anvisninger. Den eneste illustration af kaos sker altså som en advarsel mod en fare, som findes blandt borgerne selv. Alt hvad der kommer udefra kan håndteres, hvis blot befolkningen optræder korrekt. Der er ikke noget i pjecen, der viser, hvad der vil ske, hvis myndighederne fejler. Hvis borgerne derimod ikke lever op til deres del af ansvaret, vil det ikke blot gå ud over andre mennesker men også selve krigsindsatsen (den blokerede lastbil). Korrekt optræden under evakuering er så vigtigt, at det er det sidste, der står i pjecen overhovedet: „Undgå panikagtig flugt. Ret Dem efter myndighedernes anvisninger“.

Opfordringer til at undgå panik gik tilbage til anden verdenskrig og hang tæt sammen med spørgsmålet om civilbefolkningens morale.³⁷ I 1962-pjecen fremstilles panik som noget, der ikke blot vil skade borgerne selv men også nationens evne til at føre krig. Hvad den ikke udtrykte direkte men som givetvis lå bag, var en angst for, at panik kunne lede til optøjer eller måske ligefrem modstand mod det eksisterende samfund under dække af krigens kaos.³⁸ Det er måske også en

36 Bjørnsson, under udarbejdelse.

37 Bjørnsson, under udarbejdelse.

38 Bjørnsson 2020.

Øverst: blind flugt. Nederst: velordnet evakuering. Illustration fra *Hvis krigen kommer*.

forklaring på, at det er her, det kraftigste billedsprog tages i brug. Pjecen har ikke blot et mobiliserende men også et disciplinerende sigte og skulle sikre borgerne opslutning om det bestående samfund. I sin produktion af fremtider måtte pjecens forfattere således ramme en vanskelig balance mellem en række svært forenelige formål: Den skulle ikke bare bidrage til erkendelse af faren men også indgyde håb, disciplinere, anspore til handling og undgå at fremkalde modstand.

Hvis angrebet kommer

Denne del af pjecen adresserer, hvad borgeren skal gøre, hvis et angreb er forestående og evakuering ikke er mulig. Man skal først og fremmest søge beskyttelsesrum, og hvis man ikke kan nå det, søge dækning under et vindue eller bord, op ad en husmur eller i bunden af en bil. Altid på maven/krummet sammen og altid med hænder eller arme for ansigtet, for at „dække ansigt og ubeskyttet hud“. Billederne viser forskellige måder at søge dækning på. Som i afsnittet om beskyttelsesrum er det værd at lægge mærke til fraværet af menneskemængder. Intet billede viser flere end fire personer søge dækning på én gang, og de har

Nørrebrogade i myldretiden, 1953. Foto: Stadsingeniørens direktorat.

god plads. Til sammenligning vises her et billede af Nørrebrogade (København) i myldretid i 1953. Man kunne godt forestille sig, at scenerne på en så befærde gade ville tage sig mindre rolige ud, hvis sirenen lød, og folk skulle af cyklerne og søge (sparsom) dækning. Men i den fremtid pjecen fremstiller, er der ikke menneskemylder, endsige kaos, medmindre det skyldes, at borgerne uansvarligt og mod myndighedernes anvisning har begivet sig ud i spontan flugt.

Efter angrebet instrueres borgeren i at redde indespærrede, bekæmpe brand, tilkalde hjælp eller, hvis det er nødvendigt, søge ly for nedfald. At redde indespærrede og bekæmpe brand er det absolut største rum for selvstændig aktivitet hidtil set, selvom der også her er specifikke anvisninger.

I tilfælde af nedfald følger instruktioner i at vaske sig, skifte tøj og indpakke mad og drikke, ledsaget af illustrationer af velordnet skiftetøj og lige så velordnede – og korrekt emballerede – fødevarer. Kontaminerede ejendele skal „opbevares så langt borte fra mennesker som muligt, eventuelt nedgraves“. At et nedgravet sæt tøj gør en forskel, hvis et helt område er blevet kontamineret, er nok ønsketænkning, men endnu en gang forsikres befolkningen altså om, at radioaktivitet kan inddæmmes, håndteres og bortskaffes. Derudover gælder det at blive i dækning „til området er erklæret farefrit eller anden instruktion gives.“

Landmanden får sit eget afsnit om nedfald. Vi mødte ham første gang i afsnittet om beskyttelsesrum, hvor han instrueres i at udgrave et beskyttelsesrum i en lade:

„Man har i dette tilfælde mulighed for at passe kreaturer og andre dyr, som måtte være anbragt i bygningen. Disse dyr vil muligvis modtage så megen stråling, at de dør i løbet af kortere tid, men kødet vil ikke som følge af strålingen være utjenligt til føde for mennesker, hvis dyrene slagtes i tide.“

Hvis der er fare for nedfald, og landmanden ikke har en til formålet sikret stald, bør kreaturer føres i læ f.eks. under et træ. De bedst beskyttede pladser skal prioriteres til malkekøer, da husstanden får brug for mælken til at overleve på. „Foder, der ligger udendørs, kan dækkes med presenninger, sække eller lign.“ Afsnittene adresserer et spørgsmål som vakte generel bekymring: hvordan landbrugsproduktionen skulle/kunne sikres i en nedfaldssituation, særligt i et tilfælde hvor import kunne være umuliggjort. Det var spørgsmål, der ikke bare optog sindene i landbrugslandet Danmark men også blev adresseret internationalt i NATOs Food and Agriculture Planning Committee, af Storbritannien samt af det amerikanske landbrugsministerium, som begge udgav håndbøger i landbrug under radioaktiv forurening.³⁹ At man i *Hvis krigen kommer* ikke har andre løsninger end at stille køerne indenfor eller i læ under et træ og smide en presenning over foderet vidner om, hvor sårbare og magtesløse man faktisk var overfor den risiko, at store landbrugsområder kunne blive kontaminerede. Bemærk i øvrigt at der ingen anvisninger er for, hvad der gøres med afgrøder beregnet på menneskeføde, eller for den sags skyld oplysning om, hvornår en ko slagtes „i tide“. Det er formodentlig før, den er død af stråling.

39 Bennett, 2018, særligt s. 213, *Protection of Food and Agriculture Against Nuclear Attack*, 1962 og AC/98-D/85: Senior Civil Emergency Committee, 1959 *Yearly Review of Civil Emergency Planning*, Report by the Food and Agriculture Planning Committee, 18. august 1959. NATO Archives, NAC 01, AC 98 Series, 1959, Documents. Storbritanniens delegation lavede en særlig rapport om spørgsmålet, som desværre ikke findes online. AC/98-D/70: 1958 *Yearly Review of Civil Emergency Planning*, Report by the Food and Agriculture Planning Committee, 17. juli 1958. NATO Archives, NAC 01, AC 98 Series, 1958, Documents.

Afsnittene om nedfald bærer således præg af en optimisme, som bør læses i lyset af den videnskabelige vildrede, der i årene op til pjecens udgivelse havde hersket om radioaktivitet og konsekvenserne af nedfald. I danske dagblade kunne man læse forskellige fremstillinger af faren – eller mangel på samme. Alt efter om det var rådgivere tilknyttet Civilforsvarsstyrelsen eller uafhængige kritiske videnskabsfolk, der førte ordet, kunne man enten læse, at nedfald fra prøvesprængninger af brintbomber ikke var så slemt, eller at det var noget, der ville få uoverskuelige konsekvenser flere generationer frem i tiden.⁴⁰ Med blot én dags mellemrum kunne man i to forskellige aviser både blive beroliget af, at der var „Intet Atomstøv i dansk Regnvand“ eller oprørt over, at „Atomstøvet i Danmarks Luft blev femdoblet“ efter en russisk prøvesprængning. Videnskabens jagt på en modgift kunne læses i overskrifter som „Yoghurt mod radioaktivitet“ og „Pille mod dødelige radioaktive stråler“.⁴¹

Denne vildrede går dog ikke igen i pjecen. Det afspejlede dels, at myndighederne i starten af 1960'erne var kommet tættere på en konsensus om den civilforsvarsmæssige beskyttelse mod radioaktivt nedfald, dels at pjecens formål ikke levnede plads til nedfaldsdebattens kompleksitet. Pjecens afgørende sigte var at berolige. Det oplyses, at stråling kan være så kraftig, at „adskillige døgnsoverhold i dækning er nødvendig“, men de mindre alarmerende udsagn dominerer.

Et andet forhold, som er totalt fraværende i pjecen, er oplysning om, hvad der egentlig sker, hvis man bliver bestrålet, selvom det et par gange, nærmest i forbifarten, er blevet konstateret, at det kan være dødeligt. Dette fravær skyldtes dog ikke uvidenhed. Danske civilforsvarsmyndigheder var i besiddelse af den amerikanske rapport, som beskrev konsekvenserne af atombombningerne i Japan, inklusive strålingssygen. Her kunne man læse om blodig diarré, nedbrydning af knoglemarven, feber, inflammation af indre organer, indre blødninger, hårtab, blødninger fra gummer og hud, etc.⁴² Ingen af disse symptomer er nævnt i pjecen. Her gives man stadig det indtryk, at radioaktivitet kan bringes under fuld kontrol. Det kræver blot ekstra påpasselighed.

I det hele taget forholder pjecen sig udelukkende til den umiddelbare krigs-/krisesituation og ser ikke længere ud i fremtiden. I opfordringerne til at fortsætte dagligdagen ligger en forventning om, at man kan opretholde eller vende tilbage

40 Sylvest 2020.

41 *Berlingske Tidende*, 29. november 1955, *B.T.*, 30. november 1955, *Politiken*, 14. januar 1957, *Berlingske Tidende*, 20. maj 1957. Avisudklip i RA 1261, E. Schultz' embedsarkiv, Materiale vedr. A- og B-bombeproblemer, ks. 1. Christensen og Rostgaard 2019.

42 Oversat fra den amerikanske rapport, *United States Strategic Bombing Survey*, 1946. En oversættelse af rapporten under navnet "Atombomben. Første officielle Rapport om Skaderne i Japan. Fuldstændig Rapport om Resultaterne af den amerikanske strategiske Bombning." Udateret. Rigsarkivet (RA), arkivnummer 1261: Beredskabsstyrelsen. Civilforsvarsdirektør E. Schultz' embedsarkiv. Diverse rapporter og betænkninger 1947–1983, ks. 133, 1952–55. Rapporten har store begyndelsesbogstaver på navneord, hvilket indikerer at den er udleveret og oversat før 1948.

til en form for normaltilstand. Det oplyses, at nedfaldets radioaktivitet hurtigt formindskes, og det fremstilles som noget, man højst vil være generet af i et par uger. I fremstillingen af krigens ønskede fremtid udelukkes totalt den fremtid, som måtte komme efter krigens rasen. Det kan have at gøre med selve planlægningens natur: I NATOs Civilberedskabskomité udgik man fra en umiddelbar angrebsperiode på 3-4 dage, hvor det gjaldt om at få landet så uskadt igennem som muligt, og dernæst en periode på 30 dage hvor man skulle forsøge at etablere en eller anden form for basale samfundsfunktioner.⁴³ Hvad der fulgte derefter, var ubeskrevet.

Pjecens sidste kapitel opsummerer under titlen „mobilisering“, at borgerne forventes at deltage i krigsindsatsen, om det så bare er ved at „passe det daglige arbejde og udfylde sin plads så godt som muligt“, og at dette også vil virke mod „rådvildhed og panik“. Pjecen afsluttes med følgende salut:

„Et folk, der tænker og handler på grundlag af oplysning, overvejelser og selvdisciplin, har de største chancer for at overleve.“

Fremtider og socio-tekniske forestillinger i Hvis krigen kommer

Vores nærlæsning af *Hvis krigen kommer* i et STF-perspektiv har identificeret tre fremtider, der i varierende grad er på spil i pjecen. For dem alle gælder, at integrationen af teknologi og samfundsliv er stærk:

For det første, krigens fremtid. Den er påtvunget af våbentechnologien og betinget af, at freden har slået fejl. Under de omstændigheder er den om ikke ønskværdig så håndterbar. Hvorvidt det giver mening at tale om „samfundets almindelige funktioner“ i en atomkrig, er det ikke pjecens opgave at tage stilling til. Hvad krigen ville indebære af ødelæggelser og dommedagslignende tilstande, var der eksempler nok på i kultur og medier, men de glimrer ved deres fravær i pjecen. Det skyldtes naturligvis et ønske om ikke at skræmme befolkningen unødigt eller foregive, at alt var tabt hvis krigen kom – og her er vi tilbage ved civilforsvar som en følelspolitisk og tryghedsskabende foranstaltning.⁴⁴ Det skyldes dog formentlig også en manglende evne eller vilje hos disse myndigheder til at forestille sig, hvad en atomkrig egentlig ville indebære. Forestillingsevnen var her begrænset ikke bare af adgangen til oplysninger men også af de formål og antagelser, der gav ræson til civilforsvarstanken. De danske civilforsvarsmyndigheder var i vid udstrækning også *internt* præget af en rationelt-nøgtern tilgang til spørgsmålet om krig og overlevelse. Denne tilgang skinner i høj grad igennem i

43 AC/98-D/14(Final): Assumptions for civil emergency planning. 2. maj 1956. NA 01, AC 98 Series, 1956, Documents.

44 Sylvest 2018.

pjece. Videnskaben har nok sluppet atomet løs, men troen på rationel kontrol og ekspertise, skulle det værste ske, hersker fortsat. En række teknologier – til kommunikation, konstruktion af beskyttelsesrum og måling af radioaktivitet – anvendes med succes i modsvar til atomkrigen. Antydningen af kaos og risikoen for død er til stede, men det gennemgående indtryk er, at forberedelse, instruktion og agtpågivenhed kan gøre den afgørende forskel og afbøde konsekvenserne af krig.

For det andet kan man identificere en implicit fremtid i pjecen, hvor krigen ikke kommer, men borgerne ikke desto mindre er bevidste og forberedte på risikoen. Ifølge Jasanoff kan en STF sige lige så meget om en ønsket fremtid, som den kan om en eksisterende social orden og ikke mindst ønsket om at reproducere den. Intet sted i denne pjece er dette klarere end i opfordringen til at fortsætte dagligliv og produktion så længe som muligt. Mere implicit ligger det i mantraet om at forberede sig og være konstant beredt. Her ligger borgernes største chance for egen overlevelse, men det er også afgørende for statens overlevelse, at befolkningen accepterer den førte sikkerhedspolitik og de risici, den indebærer. I fremstillingen af kernevåbnenes uafvendelighed og i anvisningerne om at leve med bevidstheden om dem i dagligdagen finder en tilpasning og en tilvænnning til en moderne, teknologiseret verden også sted. Der er her tale om en mere subtilt formet fremtidsfiguration end den, pjecen eksplicit forholder sig til. Dens konturer træder frem, når borgerne oplyses om, at radioen er lige så essentiel som mad og drikke, at moderne bombemaskiner og raketters fart betyder, at angreb kan komme uden varsel, og at pjecen (for fremtiden) „bør opbevares“. Vi møder her et element af den psykologiske dynamik, som blandt kernevåbenkritikere er blevet kaldt domesticering: En form for dulmen eller tæmning, der indebærer en tilpasning mellem det ubehagelige og det genkendelige.⁴⁵ Pjecens placering i alle hjem er indvarslingen af en fremtid, hvor alle skal leve med denne bevidsthed.

Endelig, *for det tredje*, er der den fremtid, som ganske glimrer ved sit fravær: Tiden efter krigen/atomangrebet. Hvad sker der, når man kommer ud af beskyttelsesrummet? Hvad kommer man ud til? Hvad skal man leve af, hvis køerne er døde af stråling og afgrøderne forurenede af radioaktivitet? Den, som ledte efter svar på disse spørgsmål, gik forgæves i *Hvis krigen kommer*. Forklaringen skal formentlig findes i flere forhold, herunder at myndighederne knap selv vidste det, og at såvel planlægningshorisonten som selve planlægningen på dette tidspunkt var begrænset. Implikationen af tavsheden om post-krigssceneriet er imidlertid, at pjecen implicit foregiver en tilbagevenden til det velkendte samfundsliv: Når borgerne er kommet op i dagslyset, oprydningen er klaret, de døde begravet og afvaskningen af samfundet er foretaget, er verden grundlæggende den samme. Her møder vi ikke det mest realistiske billede af tiden efter atomkrigen, men en tavshed der skaber en meningsfuld fremtid. Dermed opbløder den også

45 Lifton 1979, kap. 22.

dystopien, for hvis denne skulle udmales i sit hele, ville der være for meget, som ville falde uden for forestillingens rammer – for meget som simpelthen ikke ville kunne garanteres med videnskab, håndvask og selvdisciplin.

Set i det lys er der ingen tvivl om, at *Hvis krigen kommer* fremstiller en meget optimistisk version af krigen, grænsende til det urealistiske – hvad den også blev kritiseret for i sin samtid.⁴⁶ Pjecen blev angrebet for mangel på lødighed, og den blev genstand for satire og latterliggørelse i medier og revyer. Kampagnen mod Atomvåben reagerede flaks ved at udsende deres egen pjese som modsvar. Det er i sig selv interessant som udtryk for modstand mod den socio-tekniske forestilling om krig, forsvar og overlevelse, som pjecen inkarnerede, men i lyset af vores analyse er det mest bemærkelsesværdigt, at KMA's pjese *Tør De passivt se fremtiden i øjnene* gik ret op imod de tre fremtidsfigurationer, vi har identificeret. På forsiden var afbilledet et barn med paddehatteskyer i øjnene. Fremtiden her var netop dystert, og protesten angik dels tilpasningen af samfundet til en konstant „trussel mod vores eksistens“ som både farlig og uantagelig. Men protesten gik også på beskrivelsen af kernevåbenkrigen og tiden efter. Det måtte gøres klart, hvad krigen indebar; nemlig:

„dens udslættelse af utallige millioner af mennesker, dens forkrøbling af kommende generationer, dens forurening af jorden og destruktion af afgrøderne, dens forgiftning af luften, vi skal indånde, og af vandet, vi skal drikke, dens besmitning af vort blod og dens infektion af vort væv og vore knogler, dens nedbrydning af vore arveanlæg og tilsmudsning af livets kilde, dens ophævelse af vort retssystem, dens tilintetgørelse af vor civilisation og vore humane principper...“

KMA kaldte til kamp mod vanetænkning og ligegyldighed og understregede, at det var utopi at tro på barmhjertighed eller samfundssind efter en krig.

Hvis krigen kommer har vist sig som et velegnet og frugtbart analyseobjekt i et STF-perspektiv. Tilgangen arbejder med begreberne *indlejring*, *modstand* og *udbredelse* som redskaber til at belyse spørgsmål om den videre forhandling af de opførte fremtidsvisioner. For at kunne siges at udgøre en STF skal forestillingen ifølge Jasanoff „performes“ offentligt. Denne performance udførtes i pjecens tilfælde ved hustandsomdelingen og den mere eller mindre koordinerede informationsvirksomhed, der fandt sted omkring årsskiftet 1961/1962. Senere optrådte udpluk af pjecens oplysninger på telefonbøgernes første sider og blev således en del af dagligdagen på samme niveau som telefonbogen selv. Indlejringen sørgede myndighederne altså for gennem oplysningsvirksomhed, og i dag er „hvis

46 Bærholm og Lorenzen 2004.

krigen kommer“ blevet en formulering mange danskere kender og forbinder med atomfrygt. Under indlejringen blev pjecen mødt med betydelig modstand, bl.a. fra KMA.

Forestillingens videre skæbne i civilsamfundet er det dog – som med al statslig informationsvirksomhed – svært at sige noget meget præcist om. Den teoretiske uklarhed og glidningen mellem begreberne indlejring og udbredelse, som findes hos Jasanoff, gør det naturligtvis ikke nemmere. Som med megen anden teori er mødet med en historisk, kompliceret virkelighed ikke barmhjertigt. Hovedproblemet er dog, at det simpelthen er svært empirisk at afgøre, hvilken indvirkning *Hvis Krigen Kommer* præcist havde på borgernes dagligdag. Statsministeriet og civilforsvarsmyndighederne forsøgte gennem pjecen at indlejre og udbrede deres fælles vision om krigens ønskværdige fremtid i og til civilsamfundet, men der er tegn på, at den mest udbredte reaktion netop var dét, pjecen ønskede at modvirke: apati.⁴⁷ I april 1962 spurgte Gallup befolkningen om deres holdning til *Hvis krigen kommer* og kunne allerede i overskriften konstatere, at en tredjedel af befolkningen ikke havde læst den. Af dem som havde var det kun 11%, som havde ændret holdning til deres overlevelsesmuligheder som følge af pjecen. 16% mente, at deres overlevelsesmuligheder var blevet dårligere, mens 75% mente at deres chancer var blevet forbedrede. Ifølge Gallups egen rubrik svarede dette dog til at kun 6% af befolkningen reelt følte sig tryggere efter udsendelsen af pjecen.⁴⁸ På baggrund af dette må en tentativ konklusion således være, at det ikke i bemærkelsesværdig grad lykkedes at udbrede STF'en og budskabet om at fremtiden var i trygge hænder trods atomkrigens potentielle ulykker, hvis bare pjecens anvisninger blev fulgt. Interessant er det dog også, at en Gallup måling efter udsendelsen af KMA's modpjecer viste, at der ikke var „påviselig forskel“ på den opmærksomhed som de to pjecer afstedkom.⁴⁹ Gallups undersøgelser peger dog på, at op mod halvdelen af modtagerne diskuterede den eller modpjecen, og dermed spørgsmålet om atomkrigen, hvilket direktør i Civilforsvarsstyrelsen Erik Schultz betragtede som særdeles værdifuldt i sig selv som værn mod ligegyldighed og uvidenhed i befolkningen.⁵⁰

Pjecen var i høj grad et „top-down“ projekt, hvor myndighederne med større eller mindre held forsøgte at forme den kolde krigs mest skræmmende og påtrængende fremtid, nemlig en tredje verdenskrig. Som udtryk for en socio-teknisk

47 Bærholm og Lorentzen 2004.

48 I selve teksten står der, at de 75% „i relation til de tidligere stillede spørgsmål“ udgør 60% af befolkningen som pjecen kan siges at have bragt noget positivt, mod 2% negativt. Det er svært at se, hvordan Gallup er kommet frem til det tal – hvis der da ikke blot er tale om en skrivefejl, hvor der skulle have stået 6%, som der gør i rubrikken. *Ugens Gallup*, artikel 13, 1962. <https://webtest.kantargallup.dk/storage/reports/October2019/Fzphq4aXOiVpTpKEAGWv.pdf> (9/10 2019).

49 *Ugens Gallup*, artikel 20, 1962. <https://webtest.kantargallup.dk/storage/reports/October2019/F2LJMotDmXdmM28IWt6E.pdf> 2. december 1962 (9/10 2019).

50 RA 1261, E. Schultz' embedsarkiv ks 63 breve, brev til D.E.H Wynter 13 marts 1962.

forestilling er den imidlertid i høj grad også et udtryk for nogle bredt accepterede idealer om social orden i det moderne samfund. Vi har flere gange trukket paralleller til den samtidige opbygning af velfærdsstaten i disse år. Udtrykket af funktionalitet og modernitet, indlejring af civilforsvarskulturen i velfærdssamfundets nybyggerier samt idealet om ro, renlighed og regelmæssighed (der måske nok startede som et slogan for børneopdragelse, men som også blev et billede på det ønskede velfærdssamfund) kendetegner pjecen og dens grafiske udtryk af velordnet rationalitet. Heri lægger vi os i tråd med den svenske historiker Marie Cronqvist, som analyserer det svenske civilforsvar som en opvisning i *folkhem*.⁵¹ Også i Danmark var Civilforsvaret præget af velfærdsstatens idealer og normer om modernitet og social orden. Skarpest står den gensidige forpligtelse mellem individ og samfund om at gøre hver sit, men der er heller ingen tvivl om, at individets indordning under samfundets rammer går før alt andet. På den måde bliver statens fremtidsvision også, i overensstemmelse med Jasanoff, en videreførelse af social orden og praksisser ind i en teknologisk forandret fremtid.

Litteratur

- Anders, Günther 1956: *Die Antiquiertheit den Menschen*, bd. 1. München: Verlag C.H Beck, 1956. Særudgave, 1961.
- Andersson, Jenny 2012: „The Great Future Debate and the Struggle for the World“, *American Historical Review*, 117:5, s. 1411-30.
- Andersson, Jenny 2015: „Midwives of the Future: Futurism, Future Studies and the Shaping of the Global Imagination“, i Jenny Andersson and Eglė Rindzevičiūtė (red.) *The Struggle for the Long-Term in Transnational Science and Politics: Forging the Future*. Routledge, s. 16-37.
- Bennett, L. 2018. „Cold war ruralism: Civil defense planning, country ways, and the founding of the UK’s royal observer corps’ fallout monitoring posts network.“ *Journal of Planning History*, 17:3, 205-225.
- Biess, Frank 2009: „Everybody has a Chance“: Nuclear Angst, Civil Defence, and the History of Emotions in Postwar West Germany’, *German History*, 27:2, s. 215-43.
- Bjørnsson, Iben 2020: „’Stands tilløb til panik’ – Civilforsvarspjecer som social kontrol“ i *Atomangst og civilt beredskab: Forestillinger om atomkrig i Danmark 1945-1975*, Red. Bjørnsson, Lind, Pedersen & Rostgaard.
- Bjørnsson, Iben, (under udarbejdelse): „Between Reservation and Commitment – Danish Civil Defence & NATO 1949-1959“.

51 Cronqvist 2008, 2012.

- Boyer, P. 1985: *By the Bomb's Early Light: American Thought and Culture at the Dawn of the Atomic Age*. Pantheon.
- Burtch, A 2011: *Give Me Shelter: The Failure of Canada's Cold War Civil Defense*, University of British Columbia Press.
- Bærholm, A.K. og J.K.B. Lorenzen 2004: „Hvis krigen kommer – historien om en pjece fra den kolde krig“, i *Den kolde krig på hjemmefronten*, red. K. Petersen and N.A. Sørensen, Odense Universitetsforlag, s. 161-82.
- Christensen, Ivan Lind og Marianne Rostgaard 2019: „Alkymistens Drøm og Fru Bergmanns kaffe: Forankring af viden om radioaktivitet mellem videnskab og dagligdag i Danmark 1945-1959“, *Kulturstudier* 2019:2, 37-61.
- Civilforsvarsplan for Storkøbenhavn*. København: Civilforsvaret, Den kommunale hjælpetjeneste, 1961.
- Connelly, Matthew, Matt fay, Giulia Ferrini, Micki Kaufman, Will Leonard, Harrison Monsky, Ryan Musto, Taunton Paine, Nicholas Standish and Lydia Walker 2012: ‘„General, I Have Fought Just as Many Nuclear Wars as You Have“: Forecasts, Future Scenarios, and the Politics of Armageddon’, *American Historical Review*, 117:5, s. 1431-60.
- Cronqvist, Marie 2008: „Utrymning i folkhemmet. Kalla kriget, välfärdsidyllen och den svenska civilforsvarskulturen 1961“, *Historisk tidsskrift* (Sverige) 138:3, s. 451-476.
- Cronqvist, Marie 2012: „Survival in the Welfare Cocoon: The Culture of Civil Defence in Cold War Sweden.“ In *Cold War Cultures : Perspectives on Eastern and Western European Societies*, eds. Annette. Vowinckel, Marcus M. Payk, and Thomas Lindenberger. Berghahn Books, 191–210.
- Davis, Tracy C. 2007: *States of Emergency: Cold War Nuclear Civil Defense*. Duke University Press.
- Farbøl, Rosanna (under udgivelse): ‘Warfare or welfare? Civil defence and emergency planning in Danish urban welfare architecture’, *Cold War cities*, eds. Jonathan Hogg, Martin Dodge & Richard Brooks, London: Routledge.
- Farbøl, Rosanna (upubl. manus): „Urban civil defence: Imagining, constructing and performing nuclear war in Aarhus“.
- Garrison, Dee 2006: *Brazing for Armagaddon: Why Civil Defense Never Worked*, Oxford University Press.
- Gilman, Nils 2003: *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. Johns Hopkins University Press.
- Grant, Matthew 2010: *After the Bomb: Civil Defence and Nuclear War in Britain, 1945-1968*. Palgrave Macmillan.
- Grant, M. og Ziemann B. (red.) 2016: *The Imaginary War*. Manchester University Press.

- Hecht, Gabrielle 2019: „Does Chernobyl still Matter?“, *Public Books*, 22. November, <https://www.publicbooks.org/does-chernobyl-still-matter/> (1/12/2009).
- Higginbotham, Adam 2019: *Tjernobyl: den ufortalte historie*. People's Press.
- Hogg, Jonathan 2016: *British Nuclear Culture. Official And Unofficial Narratives In The Long Twentieth Century*. Bloomsbury.
- Hogg, J. & Farbøl, R., (under udarbejdelse): „Nuclear exchanges: forms of information' exchange between Britain and Denmark in the Cold War era, 1950-1990“.
- Jasanoff, Sheila 2004: „The idiom of Co-Production“, in Jasanoff (ed.) *States of Knowledge: The Co-Production of Science and Social Order*, Routledge, s. 1-13.
- Jasanoff, Sheila 2015a: „Future Imperfect: Science, Technology and the Imaginations of Modernity“, i Jasanoff and Kim, *Dreamscapes of Modernity*, s. 1-33.
- Jasanoff, Sheila 2015b: „Imagined and Invented Worlds“, in Jasanoff and Kim, *Dreamscapes of Modernity*, s. 321-41.
- Jasanoff, Sheila og Sang-Huyn Kim (red.) 2015: *Dreamscapes of Modernity: Sociotechnical Imaginaries and the Fabrication of Power*. Chicago University Press.
- Kahn, Herman 1960: *On Thermonuclear War*. Transaction Publishers.
- Kahn, Herman 1962: *Thinking about the Unthinkable*. Horizon Press.
- Lifton, Robert Jay 1979: *The Broken Connection: On Death and Continuity in Life*. Simon and Schuster.
- Masco, Joseph P. 2008: „‘Survival is Your Business’: Engineering Ruins and Affect in Nuclear America“, *Cultural Anthropology*, 23, 361-98.
- Masco, Joseph P. 2016: „Terraforming Planet Earth: The Age of Fallout“, i Rens van Munster og Casper Sylvest (red.) *The Politics of Globality since 1945: Assembling the Planet*. Routledge, s. 44-70.
- van Munster, Rens og Sylvest, C. 2016: *Nuclear Realism: Global Political Thought during the Thermonuclear Revolution*, Routledge.
- Oakes, Guy 1994: *The Imaginary War. Civil Defence and American Cold War Culture*, Oxford University Press.
- Protection of Food and Agriculture Against Nuclear Attack: A guide for agricultural leaders* 1962: Washington D.C: Agricultural Research Service, US Department of Agriculture.
- Rimmen Noe, B., Lie Stokbro, A., & Juel Høj, A. 2017: *Tryghed på tryk. Det danske presseberedskab under den kolde krig*. Speciale, Aalborg Universitet.
- Rose, Kenneth D. 2001: *One Nation Underground: The Fallout Shelter in American Culture*. New York University Press.

- Smith, Melissa 2009: „What to do if it happens’: planners, pamphlets and propaganda in the age of the H-bomb“, *Endeavor* 33:2, s. 60-64.
- Sylvest, Casper 2018: „Atomfrygten og Civilforsvaret“, *temp – tidsskrift for historie*, nr. 16, s. 16-39.
- Sylvest, Casper 2020: „Nuclear Fallout as Risk: Denmark and the Thermonuclear Revolution“, I J. Östling, N. Olsen; D.L. Heidenblad (red.) *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas and Aspirations*. Routledge.
- Wittner, Lawrence 2009: *Confronting the Bomb. A Short History of the World Nuclear Disarmament Movement*, Stanford University Press.
- Weart, Spencer 2012: *The Rise of Nuclear Fear*, Harvard University Press.

Summary

If War Comes: Imagining the Future in the Cold War

Abstract. This article examines the production of futures in the pamphlet *Hvis krigen kommer* (If War Comes), published by the Prime Minister’s Office and distributed to every Danish household in January 1962. In the preceding decades, nuclear science and technology had become central in the imagination of both peaceful and conflict-ridden futures. How to survive a nuclear war – and whether this was even possible – grew into a salient issue in Danish politics and public debate. Following years of political pressure from several directions, the pamphlet provided details about protection in a future war, the preparations made by the government and the options and responsibilities of citizens. Applying the concept of *socio-technical imaginaries* to the study of civil defence history, we perform a close reading of the leaflet that focuses on its contents and rhetoric as well as the interplay between them. In the socio-technical imaginary presented in the pamphlet, we identify three distinct futures: nuclear war, peace marked by an awareness of the danger of nuclear war and, finally, a future beyond nuclear war.

Johan Mendes er BA-studerende i idéhistorie ved Aarhus Universitet.

Keywords: historisme, dannelse, humanitet, borgerskab

HVAD ER HISTORISME?

I den europæiske idéhistorie anvendes termen „historisme“ ofte til beskrivelse af en bestemt ændring i historisk bevidsthed, der forekom mellem Oplysningen og vores samtid og med Tyskland som sit centrum. Der er imidlertid langt fra enighed om dette begrebs betydning samt om hvilke historiske fænomener og idéer, det refererer til. I denne artikel ønsker jeg at bidrage til begrebets klargøring. Til dette formål vil jeg opstille tre overordnede kategorier, som jeg mener, dets betydnings- og anvendelsehistorie kan indordnes under: (1) historismen som et produkt af det attende århundredes klassicisme og historiefilosofi, (2) historisme som politisk historieskrivning og som en intellektuel refleksion af politiske og sociale forhold i det nittende århundrede og sluttelig (3) historisme som historieskrivningens videnskabeliggørelse. Disse kategorier er analytiske generaliseringer, og overlapper i de fleste konkrete analyser af historismen hinanden. Et af de tre synspunkter vil dog typisk være fremherskende og præge det generelle analytiske blik. Derfor mener jeg, at mine sondringer bidrager til forståelsen af et begreb, der stadig hyppigt optræder inden for en lang række humanistiske og samfundsvidenskabelige discipliner.

Den tyske historiker Friedrich Meinecke beskriver i 1936 det videnskabelige og åndshistoriske fænomen „historisme“ (Historismus) som „eine der grössten geistigen Revolutionen, die das abendländische Denken erlebt hat“, og videre som „die höchste bisher erreichte Stufe in dem Verständnis menschlicher Dinge“.¹ I en ikke mindre vidtløftig men i sin vurdering dog diametralt modsat betragtning hævdes det sytten år senere af den tysk-amerikanske filosof Leo Strauss, at „[h]istoricism culminated in nihilism.“² På den ene side står historis-

1 Meinecke 1965, s. 1, s. 4.

2 Strauss 1965, s. 18.

men for fremskridtet og frigørelsen, på den anden for en undergravning af værdier og en sejrende irrationalitet.

Denne undersøgelse af historismen er ansporet af den betragtning, at en idé, der på denne måde kan påkalde sig så stærkt følte og så radikalt forskelligartede holdninger, og som hos fremtrædende tænkere er blevet tilskrevet så skæbnesvangre følgevirkninger, gør krav på interesse og opmærksomhed. Selv et kursorisk blik på historismebegrebets betydnings- og anvendeshistorie blotlægger, at det besidder en flertydighed, som kun få andre begreber, der ikke er af eksplicit politisk karakter, formår. Jeg vil forsøge i denne artikel at indkredse de overordnede idéhistoriske fænomener, som historismebegrebet igennem tiden har tilsigtet, og herigennem forsøge at skabe overblik over den hidtidige historismereception. Sat på kortform vil jeg forsøge at besvare spørgsmålet: hvilke grundlæggende betydningsvariationer kan der identificeres i brugen af historismebegrebet? Med dette spørgsmål fjerner jeg i hovedsagen blikket fra langt størstedelen af den kanon af tænkere, som begrebet identificeres med. Dette skyldes, at historismen, som så mange andre periodebetegnelser, har det karaktertræk, at det næsten aldrig var anvendt til selvbeskrivelse af de tænkere, der i tilbageblik beskrives som hørende til perioden. Enkelte undtagelser lader sig anføre, som Friedrich Meinecke for historien og Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff for filologien. Givet denne status for begrebet er jeg altså, foruden sådanne sporadiske undtagelser, først og fremmest henvist til den sekundære litteratur.

For analytisk at reducere begrebets kompleksitet, har jeg inddelt dets betydningsnuancer efter tre kategorier, som jeg mener indfanger de overordnede variationer. Den første kategori angår det perspektiv på historismen, der finder traditionens grundlæggende karaktertræk i historiefilosofiske og klassicistiske idéer, der blev formuleret allerede i det 18. århundrede. Den næste omfatter de undersøgelser af historismen, der ser den i krydsfeltet mellem historieskrivning og politik. Den sidste omhandler videnskabeliggørelsen af historieskrivningen samt de stilistiske og retoriske udviklinger i tekstfremstillingen, dette medfulgte.

Opdelingen skal ikke forstås sådan, at hver historismeforsker eller hver monografi kan placeres entydigt indenfor én af disse kategorier. Som oftest vil en blanding kunne findes, men med en perspektivisk vægtning ved enten historismens teoretisk-filosofiske grundlag, dens forhold til samfundet eller dens videnskabshistoriske karakter. Jeg ønsker med mine kategorier at opdele idéerne om historismen, ikke de tænkere eller værker, der taler om historismen.

For tilstrækkeligt at klargøre genstandsfeltet for mine analyser, må der på forhånd anstilles nogle yderligere afgrænsninger og anføres nogle generelle enighedspunkter, der kan findes i dette ellers så omstridte område.

Indkredsning af genstandsfeltet

En grundlæggende begrænsning, jeg vil gøre mig i denne artikel, er at udelukke den anvendelse af begrebet historisme, som først og fremmest associeres med Karl Popper. Denne anvendelse finder i begrebet en formal og polemisk kategori, der fra udgangspunktet er pejorativt ladet. For denne betydning vil man ofte på dansk og tysk se begrebsversionen med den ekstra stavelse anvendt: „historicisme/Historizismus“.³ Ydermere ønsker jeg ikke at undersøge den betydning, man kan finde af begrebet i videnskabsteoretiske tekster, hvor historisme, lig Poppers historicisme, ikke refererer til nogen historisk tradition, men snarere beskriver et analytisk perspektiv, der i sig selv ikke nødvendigvis har nogen forbindelse til de tyske historistiske tænkeres fremgangsmåder. In summa vil jeg beskæftige mig med historismen som en deskriptiv betegnelse og som et samlebegreb for en intellektuel tradition udspringende i den tysktalende verden.

Et væsentligt og ofte citeret forsøg på at indholdsbestemme denne tradition kan findes hos teologen Ernst Troeltsch, der ofte betragtes som den første til at bruge historismebegrebet på en systematisk facon. Troeltsch bestemmer historismen som „die grundsätzliche Historisierung unseres Wissens und Denkens“.⁴ Han peger her på det mest generelle betydningselement i historismebegrebet, der kan tjene som minimumsdefinition, nemlig en hidtil uset opfattelse af historisk kontingens som vilkår for mennesket og samfundet.

En periodisering, der ofte tages i anvendelse fra videnskabshistorisk hold, afgrænser historismen tidsligt ved at kontrastere den til tidligere og senere paradigmer i historieskrivningen. Således beskriver historieteoretikeren Jörn Rüsen historismen som den „die zweite Grossepoche“ i moderne historieskrivnings historie, der tæller oplysning, historisme og „moderne historievidenskab“ (hvor fremvæksten af socialhistorie og kulturhistorie definerer sidstnævnte).⁵ Om man accepterer sådanne epokale snit eller ej, peger Rüsens definition på flere væsentlige elementer, med hvilke historismen kan placeres på en idéhistorisk tidslinje. For det første forstås den som en reaktion mod (dele af) oplysningstiden og et bevidst opgør med flere af oplysningshistorieskrivningens grundprincipper. Dernæst anses den som en intellektuel tradition, der ikke ubrudt flyder over i vores

3 Popper var sig selv bevidst, at han anvendte termen anderledes end hovedstrømningen i historismeforskningen. Derfor arbejdede Popper også med sondringen mellem „historicism“ og „historism“, en sondring, som siden flød sammen i engelsksprogede kontekster (hvor begge betydninger blev indføjet under „historicism“). På dansk og tysk består skellet stadig mellem historisme/Historismus og historicisme/Historizismus, hvor førstnævnte betegner den tyske tradition og sidste et polemisk begreb.

4 Troeltsch 1922, s. 102.

5 Rüsen 1993, s. 18. Et fremtrædende eksempel på den moderne historieskrivning kan findes hos historikere som Hans Ulrich Wehler og Jürgen Kocka, der i eksplicite opgør med historismen udviklede socialhistoriske og samfundsanalytiske teorier og metoder for historieforskningen, som de mente tog højde for de dimensioner af historien, som historismen havde negligeret.

samtid. Ganske vist kan nutidig historieskrivning ikke, som Rüsen understreger, entydigt bestemmes som „nachhistoristisch“, men en markant overgang, hvor mange af dens egne principper og grundtanker blev problematiseret, betragtes som havende fundet sted i første halvdel af det 20. århundrede.⁶

Disse helt overordnede perspektiver, hvormed jeg her indledningsvist har forsøgt at fremstille en stabil betydningskerne i historismebegrebet, siger imidlertid meget lidt om, hvilket konkret indhold, der definerer en tænker, et værk eller en idé som hørende til den historistiske tradition. Af sådanne indholdsmæssige bestemmelser mener jeg, at der med sikkerhed kan peges på ét karakteristikum, nemlig idéen om kulturrelativisme (siden Meinecke også gerne kaldet individualitetsidéen).⁷ Som led i historismens opgør med oplysningen er det accepteret, at sidstnævntes universalisme og udprægede kosmopolitisme anfægtes til fordel for det standpunkt, at én kultur ikke kan måles med en andens målestok;⁸ en holdning, der ofte illustreres med Rankes formulering om, at hver kultur er „unmittelbar zu Gott“.⁹ Denne relativisering indeholder en spatial såvel som en temporal dimension: Man må afholde sig fra at overføre moralske og æstetiske kriterier både på fortidigt og samtidigt eksisterende kulturer. Disse to aspekter af relativismen finder imidlertid vidt forskellige udtryksformer igennem historismens udvikling og relaterer sig til sociale, politiske og videnskabelige spørgsmål på lige så forskellige måder.

Historisme som klassicisme og historiefilosofi

Selv i den sparsomme danske forskning kan uenigheden om dateringen af historismens begyndelse findes. Må man tilbage til det 18. århundrede, eller ej? Som eksempel skriver Bernard Eric Jensen,¹⁰ som har forfattet kapitlet om historisme i bogen *Humanistisk Videnskabsteori*: „Historismen blev etableret som humanvidenskabelig forskningstradition i løbet af første halvdel af 1800-tallet.“¹¹ Histo-

6 Rüsen 1993, s. 17.

7 Jeg anvender begrebet kulturrelativisme uden nogen pejorativ ladning; simpelthen som betegnelsen for den idé, at enhver kultur kun kan forstås og dømmes ud fra sine egne standarder, og aldrig fra en anden kulturs.

8 Som med alle generaliserende udsagn, kan der nævnes enkelte marginale undtagelser, så som Beiser, der i sit historismeværk påpeger, hvordan Humboldt i dele af sit forfatterskab udtrykte sympatier for oplysningens universelle naturretstanke, selvom han samtidig eksplicit plæderede for idéen om nationers særegenhed (Beiser, 2015, s. 167–214).

9 Ranke 1971, s. 60.

10 Et andet eksempel fra den danske litteratur (også her fra en videnskabsteoretisk grundbog), hvori en lignende historisk afgrænsning kan findes, er Søren Kjærups kapitel om historismen i andet bind af sin *Menneskevidenskaberne – Humanistiske forskningstraditioner*. Kjærup beskriver historismen som „først og fremmest udfoldende sig i Tyskland i anden halvdel af 1800-tallet“ (Kjærup, 2008, s. 85).

11 Jensen 2003, s. 177.

rismen knyttes altså først og fremmest til historieskrivningen, dens institutionalisering og disciplinering. Som kontrast opererer Hans-Jørgen Schanz med både en „filosofisk“ og en „historiografisk“ historisme, hvormed man må forstå, at de samme grundlæggende idéer får udtryk i to forskellige tekstgenrer.¹² Fokuspunktet for dette afsnit er det, Schanz kalder den filosofiske historisme.

Navnlig Herders filosofi opstilles ofte som historismens første artikulation og som det sted, hvor kulturel relativismetanken for alvor blev indført i det tyske åndsliv. En sådan indstilling viser sig hos den engelske idéhistoriker Isaiah Berlin, der betegner Herder som „the father of the related notions of nationalism, historicism, and the *Volksgeist*“.¹³ Ifølge Berlin introducerer Herder tre grundlæggende nye idéer omkring historien.¹⁴ Jeg parafraserer:

- Populisme. En idé om et folks fælles kulturelle identitet, der ikke er knyttet til den politiske orden. Der er således ikke tale om en nationalistisk populisme, hvor stat eller monark besynges, men snarere en folkeånd, som ethvert medlem af en befolkning deltager i.
- Ekspresionisme (ikke at forveksle med den senere kunstretning). Forestillingen om, at alle en kulturs udtryk og frembringelser, i særdeleshed indenfor kunstarterne, manifesterer hele kulturens „personlighed“, på samme måde som individets frembringelser efter samme logik eksternaliserer dette individs indre væsen. Alle frembringelser er således former for kommunikation, der tilvejebringer den fælles forståelse og det umiddelbare fælles tilhørsforhold, som Herder mener præger en befolkning (jf. populismebegrebet).
- Pluralisme. Dette begreb, der var centralt for historismen generelt, hævder, at der ikke findes én rigtig samfundsform, lige så lidt som én sund kultur eller ét sandt sprog. Flere kulturer kan sameksistere med lige ret, og kultiveres ikke ved andre kulturers indgreb, men alene ved immanent udvikling (jf. ekspresionismebegrebet).

Herder anlægger således et holistisk perspektiv indenfor den enkelte kultur og et relativistisk perspektiv på forholdet mellem kulturer. I Herders filosofi udlægges det, der skulle blive et historieteoretisk aksiom for den senere historieskrivning i det 19. århundrede: historiens gang må undersøges indenfor rammerne af enkelte kulturers udvikling og enkelte folks særegenheder. Samtidig hører Herder til blandt kernefigurerne i den tyske nyhumanistiske tradition, hvis fremmeste kendetegn er en normativ nyklassicisme og et græcitetssværmeri (ikke sjældent udmøntende sig i den teutonsk-hellenske idé om et åndeligt slægtskab mellem den antikt græske og den tyske folkeånd). Hvordan sameksisterer disse to tankeparadigmer; det nyhumanistisk-klassicismiske, der ophøjer antikken, og det histori-

12 Schanz 1996, s. 20.

13 Berlin 1976, s. 145.

14 Berlin 1967, s. 153.

stisk-kulturrelativistiske, der vil se enhver kultur for sig? Disse to tilsyneladende kontradiktoriske idéer var tæt sammenvævede i det sene 18. århundredes tyske tænkning, og den kulturrelativistiske historieforståelse kan ligefrem siges at have fået en tidlig formulering, endog før Herder, hos Johann J. Winckelmann, den tyske tænker, der i allerhøjeste grad identificeres med nyklassicisme. Selve begrebet historisme har, så vidt vides, sin første anvendelse hos Friedrich Schlegel, der med det betegner Winckelmanns kulturforståelse. Denne forståelse består, ifølge Schlegels udlægning, i, at der imellem kulturer skulle bestå en „umålelig forskel“.¹⁵ Også den store tyske filolog Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, der regnes for en af de fremtrædende repræsentanter for den historistiske tilgang til studiet af antikken, og som i sen alder vedkendte sig betegnelsen historisme,¹⁶ identificerer Winckelmann som den tænker, der viste „wie auch ästhetische Würdigung allein aus den Anschauung der Zeit, in welcher das Kunstwerk entstand, aus dem Geiste des Volkes, das es hervorbrachte, möglich sei“.¹⁷ I dette citat fremhæves Winckelmanns bidrag til en (æstetisk) kulturrelativisme og en kontekstualistisk kunsthistorie, der danner grundlag for Wilamowitz' egen filologiske selvforståelse. Wilamowitz' historisme trækker således på det aspekt af Winckelmanns tænkning, der betragter antikken ud fra det individualitetsprincip, som sidenhen skulle blive den generelle historiske betragtningsmåde i historismen. Hvad angår denne kultur- og kontekstforståelse hos Winckelmann, kommer imidlertid et paradoks til udtryk, som er illustrativt for den ovenfor nævnte paradoksaltitet i den nyhumanistiske sammenstilling af historisering og klassicisme: Winckelmann mente ganske rigtigt, at den græske kunst var uadskilleligt forbundet til det græske klima og det perikleiske demokrati – det græske *Gesamtleben*, som Meinecke kalder det,¹⁸ men insisterede samtidig på, at samme kunst måtte imiteres og genrejses af tyskerne.¹⁹

Dette paradoks er ofte blevet bemærket i både Winckelmann- og historisemeforskningen, hvor blandt andre den tyske hermeneutiker Hans-Georg Gadamer, der finder historismens begyndelse hos både Winckelmann og Herder,²⁰ ser en spænding mellem klassicismen og den historiske fornuft, der udviklede sig indenfor klassicismen: „Begrebet 'klassisk' eller 'klassisk oldtid' (...) forenede (...) en normativ og en historisk side“.²¹ Denne spænding forbliver ifølge Gadamer uforløst indtil G.W.F. Hegel, hos hvem sameksistensen af det klassiske og det historiske bliver „systematisk retfærdiggjort“ ved, at det klassiske tilføjes en „be-

15 Schlegel 1981, s. 35–41.

16 Calder 1991, s. 348.

17 Wilamowitz-Moellendorff 1872, s. 9.

18 Meinecke 1965, s. 291.

19 Winckelmann, 2013. Med imitation mener han ikke blot, at der må drages inspiration derfra, men snarere, at den antikke kunsts formsprog må gentages.

20 Gadamer 2004, s. 272.

21 Ibid.

tinget forbilledlighed“.²² Andre udlægninger vil insistere på, at historiseringen og klassicismen allerede var teoretisk komplementære hos tænkere som Herder og Wilhelm von Humboldt, der begge forfægtede antikkens forbilledlighed, men uden Winckelmanns insisteren på imitation. Hyppigt henvises der til den ny-humanistiske pædagogik som det sted, hvor det antikke *Vorbild* forenedes med den kulturspecifikke *Bildung*. Alt andet lige forårsager den vedholdende sam eksistens af klassicisme og kulturrelativisme, at man må operere med et historismebegreb, der ikke ser disse to idéer som gensidigt udelukkende, hvis altså historismen skal føres tilbage til perioden fra Winckelmann til Humboldt.

Meinecke selv finder utvetydigt historismens begyndelse og storhedstid i denne periode. Udover en afsluttende mindetale til Ranke, bevæger hele hans *Die Entstehung des Historismus* sig ligefrem udelukkende i den historiske tænkning før 1800. I bogens forbemærkning formuleres et historismebegreb, der deler væsentlige træk med det, Berlin senere skulle beskrive som ekspressionisme: „Historismus ist eben zunächst nichts anderes als die Anwendung der in der grossen deutschen Bewegung von Leibniz bis zu Goethes Tode gewonnenen neuen Lebensprinzipien auf das geschichtliche Leben.“²³ Det væsentligt nye i dette tidligt-historistiske tankegods er ifølge Meinecke opløsningen af naturretstanken. Dette anskues af ham som et ønskværdigt bortfald, eftersom den kulturelle individualitet først kunne komme til sin ret hinsides naturretens abstrakte universalitet.²⁴ Meinecke dedikerer i værket 140 sider til en analyse af Goethe, der sidenhen sjældent er blevet indlemmet i den historistiske kanon. Han insisterer på, at Goethes dels poetiske dels videnskabelige helhedsforståelse af naturen og historien stillede et nyt perspektiv til rådighed, som muliggjorde „einer tieferen und lebensreicheren Geschichtsbehandlung“.²⁵ Historismeforskeren Georg G. Iggers retter kritik mod denne rekurs til nyhumanismen hos Meinecke:²⁶

„Going back to the neo-Platonism²⁷ of the German classical period, particularly to Goethe, Meinecke sought to overcome the relativism of historicism in an ethereal world of culture in which politics, which had occupied an important place in his earlier history of ideas, now seemed no longer

22 Ibid.

23 Meinecke 1965, s. 2.

24 Ibid. Desangående må det påpeges, at Frederick C. Beiser i sit historismeværk kraftigt har nuanceret idéen om historismen og naturretten som gensidigt udelukkende, da han påpeger, at både Herders og Humboldts filosofier indeholdte former for naturretstænkning (Beiser, 2015, s. 12–13, 156).

25 Meinecke 1965, s. 505.

26 Modsat finder Erich Auerbach, at Meineckes værk er „the finest and most mature treatment [af historismen] I know“ (Auerbach, 2013, s. 444).

27 Med „neo-Platonism“ tilsigtes der, ifølge min læsning, blot en generel ringeagt for den materielle realitet til fordel for en åndelig og i større eller mindre grad mystisk virkelighedsdimension.

to matter after his disappointment with the course of twentieth-century history.”²⁸

Mistanken overfor politik, som Iggers her peger på hos Meinecke, var et gennemgående træk i den nyhumanistiske tænkning. Hos Herder var nationen utvetydigt begrebet apolitisk; der var snarere tale om en kulturel, eller ligefrem metafysisk, enhed, end et fællesskab beroende på politiske institutioner. Dette er blevet påpeget gentagne gange af forfattere (som Isaiah Berlin), der ønsker at rense Herder for den anakronistiske anklage, at han skulle være fortaler for en politisk nationalchauvinisme. Den nyhumanistiske *Volksgeist*-idé var som historisk tydningsprincip (jf. ekspressionismetanken) rodfæstet i idéen om den organiske og ureglementerede kulturelle udfoldelse. Denne forestilling medførte som konsekvens, at staten som institution (og måske ligefrem politik overhovedet) måtte betragtes som et invasivt fremmedlegeme.²⁹ Således synes Iggers diagnose af, at en „ethereal world of culture“ fungerede som et værn mod absolut relativisme, i hvert fald at være gældende for de tænkere, som Meinecke fremhæver som historismens grundlæggere (selvom dette dog ikke skal forstås som medførende nogen politisk resignation eller tilbagetrukkethed, hvilket navnlig Humboldts eget politiske virke viser). Jeg mener, at det er her, angående forholdet til politik, at den mest markante indholdsmæssige diskontinuitet i den historistiske tradition mellem det 18. og 19. århundrede kan findes. At betragte staten som underordnet ift. historiens naturlige udfoldelsesproces står i markant kontrast til den senere, historievidenskabelige historisme, der, rundet af den hegelske idealisme, i højere grad var tilbøjelig til at se staten som åndens topmål og som „hovedaktør på historiens skueplads“.³⁰

I det omfang, man finder historismens udspring i det 18. århundrede, må man derfor samtidig acceptere, at den historistiske tradition foretog en grundlæggende re-orientering i sit teoretiske forhold til staten. Dette divergenspunkt mellem historismen før og efter Ranke er, som allerede indikeret med Schanz, ledsaget af en forandring i historismens foretrukne genre. Efter Ranke blev et centralt element i udformningen af historieskrivningens selvforståelse at lægge distance til historiefilosofiens spekulation. Dette betyder imidlertid ingeniunde, at historiefilosofiske idéer hentet fra tænkere som Herder og Humboldt ikke spillede en strukturerende rolle i historieskrivningen (hvilket jeg vil se nærmere på i artiklens sidste hovedafsnit). Det er ikke kontroversielt, at der består en vis kontinuitet mellem de to genrer, der bl.a. begge betjener sig af kulturel relativismeidéen, organismemetaforen samt brugen af en række fælles grundbegreber. Jeg mener derfor, at spørgsmålet om, hvorvidt nyhumanisterne skal forstås som en integreret del af historis-

28 Iggers 1995, s. 153.

29 Korsgaard 2004, s. 133–141.

30 Mordhorst og Møller 2005, s. 31.

men, eller blot som et forstadium, ikke så meget peger på en substantiel uenighed i litteraturen, men snarere en forskel i analytisk præference. Anlægger man som udgangspunkt en politisk-idéhistorisk eller videnskabshistorisk synsvinkel, vil omvurderingen af staten og det tekstuelle genreskifte være naturlige steder at lægge et periodisk snit. Derimod ville et perspektiv, der afsøger de filosofiske eller teoretiske idéer, finde større kontinuitet. Jeg vil i de næste to afsnit undersøge netop det politiske og det videnskabshistoriske perspektiv.

Historisme som politisk historieskrivning

Mener man, at historismen begyndte i det 19. århundrede, vil man næsten med sikkerhed opstille Ranke som traditionens fader. At antage Ranke, det nok mest konstante medlem af den historistiske kanon, som „the historian *par excellence*“³¹ eller som „der erste grosse Vertreter des Historismus“³² indebærer en bestemt forventning angående historismens generelle tematiske indhold. Ligesom det er nærliggende at tolke historismen ud fra en ekspressionistisk kulturidé, når man finder Herder som traditionens begyndelse, på samme måde vil det at begynde hos Ranke nødvendigvis lede blikket mod idéen om staten og refleksioner over dennes rolle i den historiske dynamik. Ranke giver eksplicit udtryk for sin opfattelse af staten som den centrale historiske aktør og som en legemliggørelse af den historiske fornuft i tekster som „Die grossen Mächte“ og „Politisches Gespräch“³³, og selv bliver han i 1841 officielt den preussiske stats historiker, hvormed historieskrivningen allierer sig med den regerende statsmagt på en måde, hvis lige ikke kan findes i det 18. århundredes historiske tænkning. Jörn Rüsen påpeger, hvordan opskrivningen af staten fik væsentlig indflydelse for det analytiske blik, Ranke anlagde i sine empiriske studier: hvor det brede folks handlinger beskrives som blinde og arbitrære, tolkes statens (dvs. fremtrædende statsmænds, diplomaters og militærpersonligheders) som reflekterede og som værende i overensstemmelse med historiens fornuftige udvikling.³⁴ Også Iggers understreger i forordet til sin engelske Ranke-oversættelse, at „Ranke nowhere acknowledged the rights of the individual against the state, which Humboldt and Haller had defended from opposing political positions.“³⁵ Ranke forfægtede dog ikke en nødvendig trældom hos individet, skal man forstå, men indlemmede snarere staten i historiens bestandige realisering af friheden. Dette medfører, at

31 White 2014, s. 140.

32 Jaeger og Rüsen 1992, s. 73.

33 I denne tekst forstår Ranke krigen som en historisk drivkraft, hvis udfald altid vil favorisere den mest moralske stat, eftersom den stat, der er sundest indadtil, også vil være stærkest udadtil.

34 Rüsen 2005, s. 49.

35 Iggers 2011, s. XXI.

den nyhumanistiske frihedside nu stilles til revurdering; en revurdering, der ikke kan tilbageføres til Ranke alene, men som reflekterer en generel politisk mentalitetsændring efter Napoleonstiden. Litteraturforskeren Anna Sandberg bemærker, hvordan det, hun kalder det 19. århundredes antirevolutionære frihedsbegreb, må betragtes som en „frihed til staten, til at indgå i og yde sin pligt for fællesskabet“ modsat det franske revolutionære kald til „frihed fra staten“ (som også den tyske nyhumanisme var præget af).³⁶ Besyngelsen af staten er også blevet påpeget hos den centrale danske historiker Caspar Paludan-Müller, for hvem „Staten alt mere og mere gaaer op for den Enkeltes Bevidsthed som en Totalitet, gennem hvis Toppunkt det Heles fornuftige Villie skal komme til Virkelighed“.³⁷

Med denne omvendning i vurderingen af staten åbnedes et nyt mulighedsrum for historieskrivningens rolle i det politiske felt, og et mangefacetteret forhold mellem samtidspolitik og historieskrivning trådte frem, der ingenlunde blot handlede om den teoretiske vurdering af staten som abstraktum. Fra den socialhistoriske metodes udbredelse i det 20. århundrede, er historismens tankegods i stigende grad blevet analyseret i forhold til de relevante aktørers sociale placering. Således er det 19. århundredes historikere blevet identificeret med et specifikt klasseperspektiv, nemlig dannelsesborgerskabets. Iggers hovedværk, *The German Conception of History*, har været instrumentelt i at fremskrive netop denne forbindelse.³⁸

Selvom dannelsesborgerskabet udgør den dominerende sociale baggrund for historismen i det 19. århundrede, lader det sig imidlertid ikke gøre dermed at føre den nye samtidspolitiske valens, der i dette århundredes historiske tænkning opstod, tilbage til et entydigt kompleks af klasseinteresser. En nuancering er nødvendig. Navnlig en bestemt idéhistorisk sontring er her blevet udbredt i forskningen mellem på den ene side den politisk konservative historisme, der har Ranke og siden Georg Waitz som frontfigurer, og på den anden side den preussisk-lille-tyske (preussisch-kleindeutsche) skole (kaldet sådan på grund af det fælles ønske om en tysk samling under preussisk ledelse og med udeladelse af Østrig), hvor Droysen, Mommsen, Sybel og Treitschke er hovedpersonerne. Førstnævnte var dominerende i den tyske *Vormärz*-periode, dvs. til revolutionsåret 1848, hvorefter sidstnævnte, der i langt højere grad var del af det liberalnationalistiske projekt, blev mere fremtrædende i det historiefaglige miljø. Disse

36 Sandberg og Siegfried 2014, s. 52.

37 Paludan-Müller citeret fra: Mordhorst og Møller 2005, s. 138.

38 Rüsen og Jaeger har dertil vist, hvordan selv de tidlige faser af borgerskabets sociale opstigning i det 18. århundredes oplysningstid formede centrale tanker, der skulle bane vejen for historismen – herunder navnlig den skotske oplysningens universalhistorie (Rüsen og Jaeger, 1992, s. 12–13). Denne opdagelse er led i en generel oplblødning i forskningen af idéen om et skarpt skel mellem oplysning og historisme. For et andet væsentligt værk indenfor dette tema, se: Hans Peter Reill: *German Enlightenment and the Rise of Historicism*.

to skoler, der begge indoptog idéen om staten som central historisk kraft, er blevet fremhævet som to distinkte måder at politisere historieskrivningen.

Et tværgående tema i litteraturen omkring den første, konservative periode er reaktionen mod den franske revolution. Desangående taler Rüsen om historieskrivningen som et svar på en „Orientierungskrise in der intellektuellen Elite der führenden europäischen Gesellschaften“ i begyndelsen af det 19. århundrede.³⁹ Med en høj grad af indflydelse fra den engelske Edmund Burkes konservatisme, betonedes denne skole den historiske kontinuitet til fordel for revolution. Den historiske viden og dannelse skulle tjene til at vejlede en tempereret politisk styring uden pludselige og drastiske handlinger, så at fremtiden ikke brød med den af fortiden udstukne retning. Jeg skal vende tilbage til forholdet mellem historieskrivning og konservatisme hos Ranke-skolen i artiklens næste afsnit.

Hvor den franske revolution stadig var et referencepunkt for den preussisk-lilletske skoletolkes denne imidlertid primært ud fra en anden historisk erfaring: det liberale nederlag efter revolutionsåret.⁴⁰ Historien bliver nu i højere grad forstået som en magtkamp.⁴¹ Navnlig historisten Heinrich von Treitschke endte med at få enorm indflydelse under Bismarck samt under den efterfølgende wilhelmske tid, og hans aggressivt nationalistiske og åbent antisemitiske historieforståelse er blevet tolket som et markant skridt på vejen mod det, der skulle blive den nationalsocialistiske ideologi.⁴² Den preussiske skole politiserede meget eksplicit historieskrivningen – Droysen beskrev hånligt Ranke-skolen som „eunukagtige“ historikere,⁴³ og de kombinerede dertil hyppigt det historiefaglige virke med et praktisk politisk engagement. Hos aktørerne i denne skole betingede disse ligefrem hinanden: lødig historisk forskning forudsatte en aktiv stillingtagen til de verserende politiske spørgsmål. Objektivitet blev ikke højagtet mindre end hos Ranke-skolen, men objektivitet var nu ikke længere betinget af *Unparteilichkeit*, hvilket kommer til udtryk i Droysens begreb om „objektive Parteilichkeit“.⁴⁴ Denne historistiske skole betragtes typisk ud fra den indfaldsvinkel, der afsøger de historistiske tænkeres konkrete politiske ønsker reflekteret i de historiske værker, samt deres måde at gøre krav på politisk indflydelse for historieskrivningen.

Hvor jeg ovenfor har nævnt de to centrale historiske erfaringer, som historismen i sin reception er blevet tolket ud fra, må det også påpeges, at receptionen selv i høj grad blev formet af ekstra-videnskabelige fænomener, navnlig de to verdenskrige, der bidrog til udhulingen af adskillige af de idéer, der havde været

39 Rüsen 1993, s. 21.

40 Jaeger og Rüsen 1992, s. 91. Ranke selv levede ganske vist til 1886, og nåede derfor at opleve både revolutionsåret og den tyske samling. Men, som Hayden White påpeger, havde disse ydre begivenheder forsvindende lille indflydelse på ham (White, 2014, s. 164).

41 Ibid.

42 Hawes 2019, s. 117–120.

43 Droysen 1977, s. 236.

44 Droysen citeret fra: Jaeger og Rüsen 1992, s. 90.

grundlæggende i historismen – ikke mindst idéen om staten som en etisk kraft og den rankeianske idé om krigen som den historiske fornufts motor – og derudover til at genrejse behovet for universelle fornuftsidéer hos mange tænkere. Leo Strauss tilbyder en læsning af historismen, der tydeligt er filtreret igennem krigenes traumer. Strauss anvender ikke den ovennævnte sondring mellem en konservativ og en liberal-nationalistisk periode, men begriber snarere hele historismen som en radikal modoplysningsbevægelse (og forfægter derfor en stærkt dikotomisk sondring mellem oplysning og historisme). Han mener, at den franske revolution motiverede historikerne til at fremtænke en ny historieteori, der ville diskreditere naturretstanken.⁴⁵ Han skriver, at „the founders of the historical school seemed to have realized somehow that the acceptance of any universal or abstract principles has necessarily a revolutionary, disturbing, unsettling effect as far as thought is concerned“.⁴⁶ For Strauss blev historismen således intentionelt fremtænkt med henblik på at delegitimere enhver idé, der kunne tjene som rettesnor for samfundsmæssig forandring. Denne diagnose repræsenterer et (yderliggående) eksempel på en strømning i historismereceptionen, der ønskede at rehabilitere oplysningens idealer, og så historismen som det historiske levn, der udgjorde den største hindring.⁴⁷

Historisme som *Wissenschaft* og fremstillingsform

Jeg har nu gennemgået historismen betragtet ud fra dens filosofiske grundlæggelse og dens politisk-sociale kontekst. Dette sidste hovedafsnit omhandler dens videnskabelige status, da dette er et centralt fokuspunkt i forsøget på at karakterisere historismen. Således skriver Rüsen, at „'Verwissenschaftlichung' einen plausiblen Gesichtspunkt abgibt, unter dem man die Entwicklung des historischen Denkens von der Aufklärung zum Historismus interpretieren kann.“⁴⁸ Hermed finder han i videnskabeliggørelsen et sandsynligt svar på det prekære spørgsmål om, hvor oplysningens historietænkning ender og historismen begynder. Når historismen forbindes med historiens videnskabeliggørelse, gælder det grundlæggende på to områder. For det første cementerede de historistiske tænkere en historiefaglig selvbevidsthed, der drejer sig om en metodisering af de historiske erkendelses- og udlægningspraksisser, så at den enkelte historiker indtræder i et felt af allerede etablerede fremgangsmåder, der sikrer lødigheden af arbejdet.

45 Strauss nævner ingen konkrete historistiske tænkere, men fremstiller snarere „historicism“ som en anonym og homogen kraft. Han taler også om „the historical school“, som oftest betegner den historikertradition, der fødtes med Ranke og dennes umiddelbare arvtagere som Georg Waitz. Om det imidlertid er denne tradition, Strauss refererer til, er uvist.

46 Strauss 1965, s. 13.

47 Iggers 1968, s. 248–250.

48 Rüsen 1993, s. 37.

Dernæst bliver historiefaget i løbet af første tredjedel af det 19. århundrede endegyldigt etableret som en disciplin i egen ret på universiteterne. Med disse to bevægelser bliver historieskrivningen definitivt afgrænset fra diletantisme og anden 'ukvalificeret' omgang med historien.

Tre tænkere synes at have forrang, når der tales om historismen som videnskabeliggørelsesproces. Disse er Humboldt (navnlig hans tekst fra 1821 „Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers“), Ranke (hvis metoderefleksioner og -kritik i „Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber“ fra 1824 er specielt fremtrædende) og Droysen (hvis *Historik*, udgivet i 1857, betragtes som en milepæl i artikulationen af historievidenskabens teoretiske og epistemologiske grundlag). For indeværende skal jeg holde mig til Ranke, med henblik på at tydeliggøre forbindelsen mellem den videnskabeliggørelsesproces, som han anses som central i, og det konservative standpunkt, som han og hans efterfølgere er blevet taget til indtægt for.

Rankes historievidenskabelige position opsummeres prægnant i det citat fra indledningen til hans *Geschichten*, der uden tvivl er den mest citerede passus i hele litteraturen omkring historismen: „Man hat der Historie das Amt, die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, beigemessen; so hoher Ämter unterwindet sich gegenwärtiger Versuch nicht: er will bloss zeigen, wie es eigentlich gewesen.“⁴⁹ Denne passage, hvori Ranke distancerer sig fra det, der typisk kaldes eksemplarisk historie (historie skrevet med henblik på fortidens forbilledlighed og normativitet),⁵⁰ fremdrages stort set uden undtagelse, når Rankes bidrag til historieskrivningens videnskabeliggørelse skal behandles. At netop dette citat bliver betragtet som repræsentativt for Rankes nybrud i den historiske tænkning viser, at det, som Ranke bidrager med, ikke er en radikalt ny metode – den kritiske metode havde da også allerede længe været praktiseret, navnlig i filologien, da Ranke i 1824 skriver dette værk – men snarere nye indstillinger til historiens fremstilling og dennes normative implikationer. Af denne årsag fokuserer forskningen i historiens videnskabeliggørelse generelt også hyppigt på selve den tekstuelle fremstilling, snarere end det kildearbejde, der går forud for denne. Et tilbagevendende tema desangående er, at bestemte valg i fremstilling medfører bestemte politiske implikationer. Navnlig to tænkere har udviklet omfattende systematiske teorimodeller – af begge betegnet „typologier“ – omkring denne forbindelse: Jörn Rüsen og Hayden White.⁵¹ Begge er de enige om, at Rankes fortælleform både muliggør historiens videnskabeliggørelse og prædisponerer den til konservativisme. Jeg vil her se på White.

White introducerer i sit hovedværk *Metahistory* en original, litteraturvidenskabeligt inspireret historieteori, der retter sig mod historiske teksters retoriske, stilistiske og narrative muligheder. En lige så original læsning af historismen er at

49 Ranke 1885, s. VII.

50 Assis 2014, s. 1–4.

51 Rüsen 2005, White 2014.

finde blandt de eksempler, White i værket gennemgår for at konkretisere sin teori. Ranke (som White ser som historismens ubestridte hovedperson) fremdrages som eksemplet på den narrativistiske genre, som White kalder komedie. Dertil benytter Ranke ifølge White en organicistisk forklaringsmodel samt en synekdisk og metaforisk stil.⁵² Komedie betegner her en form for narrativ, hvori intet er udleveret til arbitrære tilfælde og blind kontingens, og hvor fortællingen ender i en forsoning af konflikter. Den organicistiske model påpeger en prioritering af kontinuitet over brudvis udvikling (og angiver således et typologisk træk, som Ranke deler med Herder). Sluttelig dækker metafor og synekdoke hhv. en „interest in events in their particularity and uniqueness“ og en brug af del-helhed-modeller i fortællestrukturen.⁵³ Det er den „metaforiske“ troskab mod de enkelte kilder, der lod Ranke blive modtaget som en bastion for saglig historieskrivning i sin samtid. Ved at (hævde at) udfylde narrativet med sagsforhold, der lader sig føre tilbage til kildemateriale, distancerede Ranke og hans arvtagere sig fra historiefilosofien, den eksemplariske historieskrivning samt den form for spekulativ (for)historieskrivning, der var udpræget i oplysningen, og som siden Dugald Steward er kendt under betegnelsen „conjectural history“ (herunder forestillinger om menneskets naturtilstand). Det væsentlige i denne sammenhæng er imidlertid af hæfte sig ved selve forudsætningerne for at formidle kildemateriale narrativisk – for Ranke opgav aldrig fortællingen til fordel for den blotte annalistik, hvor årsagssammenhænge udelades.

Her må perspektivet rettes mod det, White udpeger i Rankes brug af synekdoke. Med denne retoriske term forstår White et bestemt historieteoretisk blik, hvor de enkelte begivenheder indholdsbestemmes ud fra en universel fortolkningsramme; en, med Iggers ord, „coherence hidden behind the phenomenal world“.⁵⁴ Der er således ifølge White en spænding mellem universelt og konkret indlejres i selve tekstopbygningen hos Ranke. Dette standpunkt indtages også af Mordhorst og Møller, der mener, at formen for Rankes tekster, der på den ene side gjorde et objektivitetskrav gældende i kraft af en erklæret deskriptiv realisme, på den anden side tjente til at udbrede et korpus af implicite filosofiske og politiske idéer – „også lang tid efter, at alle havde opgivet den filosofi, der fulgte med mellem linjerne.“⁵⁵ I denne forståelse er der altså ingen afgrundsdyb kløft mellem historiefilosofien og den historievidenskabelige historisme. Et holistisk perspektiv, der ikke i sig selv uddrages af kildestudierne, tjente til at sammenkæde de enkelte begivenheder narrativisk. Dette påpeger Møller som et paradoks ved forholdet mellem narrativitet og kildetro realisme i Rankes stil: „Geschichtschreibung, die bloss Begebenheiten und Ereignisse zusammenträgt, seien sie auch noch so wahr,

52 White 2014, s. 178, 167.

53 White 2014, s. 167.

54 Iggers 1995, s. 131.

55 Mordhorst og Møller 2005, s. 33.

ist genauso sinnlos“ og videre understreger han, med en tilspidset formulering: „Die Geschichte, die Sinn hat, ist nie wahr und vice versa“.⁵⁶ Den sandhed, som Ranke gør krav på, er nødvendigvis (for Møller) kompromitteret af selve det narrativ, som Ranke etablerer for at forlene en enhed mellem helheden og delene. Det er denne konstitutive perspektivisme, som White søger at beskrive. Med sine tekstuelle formlingelser udpeger han de faktorer, der præfigurerer det „historiske felt“ (historical field), dvs. forudbestemmer mulige sammenhænge eller „plots“ for historiske begivenheder.⁵⁷ Hver fremstillingstype medimplicerer en forståelse af dynamikken i samfundsmæssig forandring, og derigennem en politisk præference: „Just as every ideology is attended by a specific idea of history and its processes, so too, I maintain, is every idea of history attended by specifically determinable ideological implications.“⁵⁸ White identificerer fire „ideologiske positioner“ for historieskrivningen: anarkisme, konservatisme, radikalisme og liberalisme.⁵⁹ For Rankes vedkommende bestemmer White den ideologiske position som konservativisme, eftersom komedien som overordnet narrativ fremstiller historiens som en proces, der ikke kalder på menneskers intentionelle indgreb. De historiske begivenheders arrangement hos Ranke giver indtrykket af, at man bebor „the best of possible historical worlds, or at least the best that one can ‘realistically’ hope for.“⁶⁰ Forholdet til det politiske er således for White konstitutivt for den historistiske tradition, men grundende hertil findes ikke primært i de konkrete, reflekterede idéer, der kan findes i traditionen, men derimod i de formale teksttypologiske træk.

Givet historismens videnskabelige status, ønskede denne at afgrænse sig fra filosofien og (for Ranke-skolens vedkommende) fra den eksplicite politiske stillingtagen. En analyse som Whites, der borer ned under den selvforståelse, som Ranke og de øvrige historister forsøgte at fremskrive, og blotlægger de mere strukturelle faktorer for teksternes opbygning, tilbyder et perspektiv, hvori alle de tre aspekter af historismen, som jeg i denne artikel har behandlet, kan identificeres som virksomme (dog med teksttypen som den afgørende faktor for White). Også i nyere historismeforskning benyttes ofte analytiske vinkler, der forsøger at fremdrage, hvordan historismen var indflettet i flere idéhistoriske kontekster, end dens repræsentanter eksplicit gav udtryk for.

56 Møller 2007, s. 231.

57 White 2014, s. 5.

58 White 2014, s. 23.

59 White 2014, s. 21.

60 White 2014, s. 27.

Historismeforskningens aktualitet

Den tyske historisme er i høj grad et levende forskningsområde på internationalt plan, der stadig frembringer nye indsigter. Et aktuelt blik på historismen, der i de seneste år har vundet frem, bruger termerne „epistemic virtues“ og „scholarly personae“ som analytiske begreber, og har herigennem opdaget nye elementer i de selvbeskrivelser, der verserede i det historiefagligemiljø i det 19. århundrede. I et kildestudie af en længere række nekrologer over Ranke-eleven Georg Waitz beskriver historikeren Herman Paul, hvordan et bestemt sæt karakterdyder blev betragtet som betingelser for at kunne fungere som lødig historiker: han afdækker, hvordan det historiske fagmiljø med Ranke og Waitz som forbilleder etablerede uskrevne regler for det, man med et begreb fra sociologen Pierre Bourdieu kunne kalde historikerens habitus.⁶¹ Omfanget af det analytiske potentiale i denne indfaldsvinkel er blevet anskueliggjort af en gruppe forskere, der i en anden artikel viser, hvordan de pågældende dyder deltog i et bredt udvalg af politiske, religiøse og sociale semantiske felter.⁶² En bestemt karakterdyd taler således ikke alene for historikerens faglige kvalifikationer, men bærer en mængde af normative implikationer med sig. En ny indfaldsvinkel har her åbnet sig for studier af de historistiske tekster og tænkere i relation til deres forskellige samtidige kontekstuelle lag.

Konklusion

Eftersom historisme er et begreb, der er indført retrospektivt med henblik på analytisk anvendelse, er det en frugtesløs opgave at forsøge at definere en kerne eller en essens for historismen *an Sich*. Succeskriteriet for en indholdsbestemmelse af historismebegrebet må bero på, hvor dueligt dette er i analytisk sammenhæng, og hvor erkendelsesbefordrende det viser sig når anvendt i konkrete undersøgelser. Det er også, mener jeg, mindre væsentligt at bestemme, om en given tænker *er* historist, og derimod mere interessant at se på, i hvilket omfang tænkere og værker har bidraget til det historistiske idékompleks.

Jeg mener, at de grundlæggende betydningsforskelle i historismen, forstået som netop idékompleks, uden alvorlige udeladelser kan passes ind på de tre overordnede kategorier, jeg har argumenteret for i artiklen. Disse kategorier angiver perspektiviske variationer, og ikke gensidigt udelukkende fortolkninger. Hvilken variation af begrebet, man finder i en given tekst, afhænger i vidt omfang af, hvilket formål den givne tekst har. Når f.eks. Bernard Eric Jensen fokuserer

61 Paul 2018.

62 Creighton et.al. 2016.

på historieskrivningens videnskabeliggørelse, finder dette (i hvert fald delvist) sin årsag i, at hans tekst er skrevet til værket *Humanistisk Videnskabsteori*, og derfor er videnskabshistorisk anlagt. Når tænkere som Isaiah Berlin fokuserer på det filosofiske indhold, hænger dette sammen med, at hans ekspertiseområde er filosofien og filosofihistorien. At White fremhæver den konservative tilbøjelighed som en konsekvens af den tekstuelle form, må det ses i lyset af hans litteraturvidenskabelige udgangspunkt. Dette skal på ingen måde underminere lødigheden af nogen af forskernes resultater eller antyde, at ethvert perspektiv på historismen kan reduceres til at være en refleksion af det faglige udgangspunkt hos forskeren. Det skal snarere vise, hvor perspektivbundet et begreb, der er tale om. Af netop denne årsag mener jeg også, at en reflekteret bevidsthed om, hvilket område ens forståelse primært er orienteret ud fra, når man benytter begrebet historisme, vil tilføre analyser en væsentlig klarhed, givet begrebets ellers så diffuse natur.

Litteraturliste

- Assis, Arthur Alfaix 2014: *What is History for? – Johan Gustav Droysen and the Functions of Historiography*. Berghahn Books, Oxford.
- Auerbach, Erich 2013 [1953]: *Mimesis – The Representation of Reality in Western Literature*. Princeton University Press, Princeton og Oxford.
- Beiser, Frederick 2015 [2011]: *The German Historicist Tradition*. Oxford University Press, Oxford.
- Berlin, Isaiah 1980 [1976]: *Vico and Herder – Two Studies in the History of Ideas*. Chatto & Windus, London.
- Calder, William 1991: „How did Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff read a Text? *The Classical Journal* 86. Classical Association of the Middle West and South, Chicago.
- Creyghton, Camille et.al. 2016: „Virtue language in historical scholarship: the cases of Georg Waitz, Gabriel Monod and Henri Pirenne“. *History of European Ideas*, 42:7, 924-936. Routledge, Abingdon-on-Thames.
- Droysen, Johann Gustav 1977 [1857]: *Historik. Historisch-Kritische Ausgabe*. Stuttgart/Bad Cannstatt: P. Leyh.
- Gadamer, Hans-Georg 2004 [1960]: *Sandhed og Metode*. Systime Academic, Århus.
- Hawes, James 2019 [2017]: *The Shortest History of Germany*. The Experiment, New York.
- Humboldt, Wilhelm 1946 [1821]: „Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers“. *Meiner*, Leipzig.
- Iggers, Georg G. 1995: *The German Conception of History*. Wesleyan University Press, Middletown Connecticut.

- Iggers, Georg G. 2011: *The Theory and Practice of History*. Routledge, New York.
- Jaeger, Friedrich og Rüsen, Jörn 1992: *Geschichte des Historismus*. Verlag C.H. Beck, München.
- Jensen, Bernard Eric 2003: „Historisme“. *Humanistisk Videnskabsteori*. Red.: Collin, F., Køppe, S. DR Multimedie, København.
- Kjølrup, Søren 2008: *Menneskevidenskaberne – 2: Humanistiske forskningstraditioner. 2 udgave*. Roskilde Universitetsforlag, Roskilde.
- Korsgaard, Ove 2004: *Kampen om Folket*. Gyldendal, København.
- Meinecke, Friedrich 1965 [1936]: *Die Entstehung des Historismus*. R. Oldenbourg Verlag, München.
- Mordhorst, Mads og Møller, Jes Fabricius 2005: *Historikeren Caspar Paludan-Müller*. Museum Tusulanums Forlag, København.
- Møller, Jes Fabricius 2007: „Caspar Paludan-Müller – Zur frühen Ranke-Rezeption in Dänemark“. *Schule, Universität und Bildung*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg.
- Paul, Hermann 2018: „The virtues of a good historian in early imperial Germany: Georg Waitz's contested example“ *Modern Intellectual History*, 15, 3, s. 681–709, Cambridge University Press, Cambridge.
- Ranke, Leopold 2012 [1833]: *Die grossen Mächte*. Insel Verlag, Leipzig.
- Ranke, Leopold 1941 [1836]: *Politisches Gespräch*. Insel Verlag, Leipzig.
- Ranke, Leopold 1971 [1854]: *Über die Epochen der neueren Geschichte*. R. Oldenbourg, München.
- Ranke, Leopold 1885 [1824]: „Zur Kritik Neuerer Geschichtschreiber“. *Geschichte der Romanischen und Germanischen Völker*. Duncker & Humblot, Leipzig.
- Reill, Peter Hanns 1975: *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Rüsen, Jörn 2005: *History: Narration, Interpretation, Orientation*. Berghahn Books, New York.
- Rüsen, Jörn 1993: *Konfigurationen des Historismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Sandberg, Anna og Siegfried, Detlef 2014 [2012]: *Tysk Kulturhistorie*. 2. Oplag. Gyldendal, Riga.
- Schanz, Hans-Jørgen 1996: *Det Historiske – Refleksioner over Historie og Metafysik*. Forlaget Modtryk, Århus.
- Schlegel, Friedrich 1981: *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe XVI*. Paderborg: Schöningh Verlag.
- Strauss, Leo 1965 [1953]: *Natural Right and History*. University of Chicago Press, Chicago & London.
- Troeltsch, Ernst 1922: *Der Historismus und seine Probleme i Gesammelte Schriften III*. Mohr, Tübingen.

- White, Hayden 2014 [1973]: *Metahistory – The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich 1872: „Zukunftsphilologie!“. Gebrüder Borntraeger, Berlin.
- Winckelmann, Johann Joachim 2013 [1756]: *Gedanken über die Nachahmung der Griechischen Werke in der Mahlerei und Bildhauer-Kunst*. Reclam Verlag, Stuttgart.

Summary

What is historicism?

The German concept of *Historismus* (in English typically rendered as *historicism* while the older version, *historism*, may be more appropriate) contains a high degree of semantic complexity. While there is naturally an overlap (insofar as what is denoted is a certain tradition of historical thought revolving around Germany and involving elements such as cultural relativism, an increased sense of historical contingency and historiographical changes) there is also, as I have attempted to show in this article, a significant degree of diversity regarding the specific ideas which the concept is thought to embrace. In this article, I have sought to clarify the concept of *Historismus* by establishing three general categories which I believe capture the primary orientations in the use of the concepts. By doing this I aim to explicate the contextual dependency of the concept: the meaning assigned to it is generally highly influenced by the analytical aims towards which it is used. An authoritative definition can therefore only be established on a high level of generality – especially as the term was rarely used by the thinkers that, in retrospect, are regarded as belonging to the historicist tradition.

Marlene Paulin Kristensen

Marlene Paulin Kristensen, ph.d. i etnologi med afhandlingen *Relocating Europe: border officials and their everyday attempts to stabilise borders* (2019), der undersøger håndteringen af Europas grænser med udgangspunkt i grænsepersonale ved tre forskellige grænseovergange i og omkring den Europæiske Union. Afhandlingen behandler, hvordan dette grænsepersonale fortolker, praktiserer og transformerer „Europas grænser“ i deres daglige forsøg på at leve op til forventningerne om at levere sikre og effektive grænser.

Keywords: den dansk-tyske grænse; forandring og genkendelse; hverdagens spekulationer, grænseforskning, grænseforvaltning i den Europæiske Union.

AT GENKENDE GRÆNSEN

Spekulationer over fremtiden blandt politifolk på den dansk-tyske grænse¹

Artiklen tager udgangspunkt i to tidspunkter i den dansk-tyske grænses nyere historie, hvor håndhævelsen af grænsekontrol har været under forandring. Det første tidspunkt er Danmarks indtræden i Schengen-arbejdet i 2001, hvor al permanent grænsekontrol blev fjernet fra den dansk-tyske grænse. Det andet tidspunkt er genindførelsen af midlertidig grænsekontrol i 2016 i kølvandet på 'den Europæiske flygtningekrise' i 2015. Gennem en analyse af de danske politibetjentes spekulationer over, hvad der fremover vil ske på grænsen, sætter artiklen fokus på hverdagens analytiske arbejde, der gør det muligt at genkende grænsen som en grænse. Hvor åbningen af grænser i begyndelsen af 2000'erne blev stærkt associeret med Europas fremtid, har den tilbagevendte grænsekontrol sat spørgsmålstegn ved udsagnet om, at Europas fremtid er lig med åbne grænser. Artiklen taler sig derfor også ind i bredere diskussioner af hvad, der fremover vil kunne genkendes som de rette grænser for et europæisk fællesskab.

1 Dette er en bearbejdet version af kapitlet „Re-establishing „peace and order“: reintroducing border control at the Danish border“ fra ph.d.-afhandlingen *Relocating Europe: border officials and their everyday attempts to stabilise borders*, Københavns Universitet 2019.

Indledning

„En tur langs grænsen og rundt om de tomme grænsebygninger afslører, at arealerne i det store og hele holdes i pæn stand. Der fejes og ryddes op. Men grænseovergangene er alligevel et trist syn. Eksempelvis er der i Kruså placeret et par sorte affaldsvogne lige under rigsvåbnet. Gardiner og persienner sender tydelige signaler om, at bygningen er tom og forladt. Dørene er naturligvis låst, så skiltet »Adgang forbudt/Kein Zutritt« kun er glemsel fra fortiden. (...) Meget mere trist ser det ud ved Oksevejens grænseovergang i Padborg. De gamle, beskidte kontrolbokse nærmest råber efter nedrivning“.²

Sådan skrev journalisten Finn Back i *JydskeVestkysten* i september 2003 i avisartiklen „Den triste grænse“, lidt over to år efter, at de danske grænser havde gennemgået en gevaldig forandring: I marts 2001 trådte Danmark ind i Schengen-samarbejdet, et grænsesamarbejde udviklet i løbet af 1990'erne af en række medlemslande fra den Europæiske Union, og spørgsmålet var hvad, der skulle ske med de gamle grænseanlæg. Indtrædelsen i Schengen-samarbejdet betød blandt andet en ny administrativ og politimæssig praksis i forhold til kontrollen af de danske grænser. For eksempel skulle politi og toldere nu ikke længere systematisk bede om pas eller stoppe passagerer på selve grænsen. *Fra Stettin til Trieste* var nu ikke længere et Jerntæppe, men åbne grænser, og varevogne, lastbiler og passagerbiler skulle kunne køre uhindret over de europæiske grænser. Åbningen af grænser gennem Europa blev et led i en fortælling om kommunismens og Den Kolde Krigs endeligt, hvor Europa ikke længere skulle være sted for mure, pigtrådshegn og opdelinger, men derimod for mobilitet, forbindelser og samling.

Journalisten Finn Bachs spørgsmål om, hvad der skulle ske med de gamle kontrolanlæg, pegede på, at grænsens landskab skulle afspejle det endelige opgør med opdeling og mure, og vise vejen til fremtiden. Blandt fremskridtsiveren var der dog også andre læsninger af, hvordan grænsen skulle tage sig ud, og et eksempel på en anden holdning blev indtaget af Dansk Folkeparti, som i 2001 købte en af de nu overflødige toldbygninger i grænsebyen Sæd³. Bygningen var opført i 1921, bygget i en tid hvor grænsen, som følge af Versailles-forhandlingerne i kølvandet på Første Verdenskrig og som resultat af folkeafstemningen i 1920, flyttede til sin nuværende placering. Bygningen var således fra en tid, hvor den danske stat skulle genetablere administration og infrastruktur i området, der havde været under tysk herredømme i henved 60 år. Dansk Folkeparti købte den gamle grænsebygning for at demonstrere, hvor tåbelig en politik de fandt åbningen af

2 *JydskeVestkysten* 2003

3 *JyllandsPosten* 2001

grænserne, og for at stå klar til at skænke den tilbage til den danske stat, når denne ville blive klar over sin egen fejlslagne praksis. Indtil dette ville gå op for staten, udlejede DF bygningen til et lille lokalmuseum, „Grænselandsmuseet“, så grænsens infrastruktur kunne forblive i landskabet og stå og sove en tornerose-søvn, indtil det atter skal aktiveres.

Midt i en tid præget af en tro på Schengen-samarbejdet som fremtiden for grænseforvaltning fremstod partiets indkøb af den tidligere toldbygning i Sæd som et tilbageskuende projekt. Dette skulle dog ændre sig. Således, femten år efter den dansk-tyske grænse blev åbnet, nærmere bestemt den 4. januar 2016, meldte en fremtrædende politiker fra Dansk Folkeparti følgende ud på et socialt medie: „*DFs grænsestation i Sæd, som vi købte i 2001, står nu klar: Det øjeblik, politi og toldere får brug for bygningen, får de nøglen udleveret!*“⁴ Anledning for denne udmelding var den daværende regerings varsling af en midlertidig indføring af grænsekontrol på den dansk-tyske grænse. Et tiltag, der kom i kølvandet på det, der senere er blevet kaldt ‘Europas flygtningekrise’, hvor et højt antal flygtnings ankomst fik det europæiske grænse- og asylsamarbejde til at gå op i sømmene: EU-medlemslandene var ikke længere enige om, hvad åbenhed skulle indbefatte; hverken når det kom til åbenhed i form af gæstfrihed, eller åbenhed i form af fraværet af grænsekontroller. I den forstand blev det også uklart, hvad der skulle være fremtid, og hvad der skulle være fortid i det europæiske samarbejde.

I denne artikel undersøger jeg forsøgene på at forandre forvaltningen af de europæiske grænser gennem et studie af de danske politibetjente, der stod midt i forandringer på den dansk-tyske grænse henholdsvis ved Danmarks indtræden i Schengen-samarbejdet i 2001 og ved genindførelsen af den midlertidige grænsekontrol, der fandt sted i 2016. Artiklen bygger på materiale fra et etnologisk feltarbejde, som jeg udførte mellem 2016-2017 blandt danske politibetjente på den dansk-tyske grænse og på interviewmateriale foretaget af etnolog Mette Lund Andersen for Sønderborg Museum i 2003 i forbindelse med bogen *Grænsen i hverdagen – Grænsen i hovedet*.⁵ I analysen udfolder jeg politibetjentenes spekulationer vedrørende den forestående forandring i procedurer for grænsekontrol gennem en analytisk opmærksomhed på forbindelserne mellem tomhed og ’overrendthed’, mellem genkendelighed og ikke-genkendelighed. Artiklen taler således ind i en faglig såvel som politisk diskussion omkring hvad, der skal være fortid og hvad, der skal være fremtid i forhold til forvaltning af grænser i det europæiske fællesskab. Jeg fanger an med at udfolde de analytiske inspirationer samt metodiske overvejelser, der ligger til grund for artiklens analyser.

4 [twitter.com @espersendf](https://twitter.com/espersendf)

5 Andersen 2004

Analytisk inspiration og metodisk tilgang

Jeg bygger i denne artikel på etnologisk grænseforskning, som har fokuseret på grænsen som praksis, i den forstand at grænser studeres som kulturelle fænomener, der etableres, opretholdes og forandres gennem hverdagens gentagelser og rutiner⁶. Etnologerne Marie Sandberg og Dorte Andersen har desuden studeret grænser som altid foreløbige og multiple,⁷ og har blandt andet understreget behovet for analytisk at kere sig for, hvordan forskelligartede typer af grænser fletter sig sammen, sameksisterer eller kolliderer i europæiske grænselande. I nærværende artikel bruger jeg disse greb til at understrege vigtigheden i at træde varsomt i forhold til at forstå overgangen fra en slags grænse til en anden i epokale eller absolutte termer. Det betyder, at selvom der ikke er tvivl om, at de overordnede politiske og institutionelle ambitioner i forhold til forvaltning af grænser forandrede sig i løbet af 1990'erne og 2000'erne fra et fokus på linjer til et fokus på netværk (en udvikling, der på mange måder var i overensstemmelse med globaliseringens forståelse af udvikling, ekspansion og overskridelse af grænser), er det ikke desto mindre frugtbart analytisk både at forstå grænsen som en linje og grænsen som et netværk, som aspirationer. Aspirationer i den forstand at hverken den nationale grænselinje eller det europæiske grænsenetværk vil kunne formå at leve op til deres eget ideal; der vil altid være modstridende, sameksisterende, forhenværende og fremtidige grænseidealer, der blander sig i de konkrete praktiseringer af grænsen.⁸

Et sådant fokus på grænsers samtidighed, og på hvordan man kan studere det, er også en af hjørnestenene i antropologen Sarah Greens arbejde med grænser.⁹ Med inspiration fra antropologen Marilyn Strathern beskriver Sarah Green i sine studier af det græsk-albanske grænseland tidens forskellige grænseudtryk som en række *ikke-helt gentagelser* af hinanden: Grænsen ændrer sig, men på en eller anden måde forbliver den den samme i den forstand, at grænser, hvad deres partikulære udtryk end er, efterhånden altid genkendes som en grænse.¹⁰ Nærværendes artikels interesse for politibetjentenes spekulationer om hvad, der vil ske på grænsen, låner jeg også fra Sarah Green, der i artiklen „Reciting the Future: Border relocations and everyday speculations in two Greek border regions“ (2012), udfolder hverdagens spekulationer og småsnak om hvad, der mon nu vil ske på den albansk-græske grænse, da den i 1990'erne åbnes efter at have været delt af Hoxas jerntæppe. Green sammenholder dette med spekulationer, der begyndte at brede sig i forbindelse med forandringerne i Det Ægæiske Hav imel-

6 O'dell 2003, Nilsson & Löfgren 2010, Nilsson & Lundin 2015

7 Andersen & Sandberg 2012; Sandberg 2009ab, Andersen 2012

8 Sandberg 2009ab; Andersen 2012; Kristensen 2019

9 Green 2005, 2012, 2018

10 Green 2005: 14;40

lem Tyrkiet og Grækenland i forbindelse med en stigning i flygtningeankomster i løbet af 2000'erne.¹¹ Ved at give analytisk opmærksomhed til småsnak og spekulationer viser hun, hvordan grænserne under forandring hele tiden forsøgtes gjort genkendelige ved at læse de nuværende forandringer ind i tidligere mønstre og praksisser på grænsen, og at grænsen således både forandrer sig og forbliver genkendelig. Green viser således, hvordan grænsen aldrig er én eller entydig men derimod består af en række konstante forsøg på at blive stabiliseret som et entydigt og genkendeligt objekt.

Jeg kombinerer i denne artikel interessen for forandring og genkendelighed med antropologen Frida Hastrups interesse for, hvad hun kalder 'crisis of context', og som jeg i denne sammenhæng vil oversætte til kontekstens krise. Hastrup udvikler dette begreb i forbindelse med sit studie af det liv, som fulgte store tsunamiødelæggelser i Indien i 2004, og tilbyder det som et analytisk alternativ til at ville etablere forskellen på krise og normalitet, på før og efter i en katastrofesituation.¹² Med andre ord er Hastrup mindre interesseret i at definere forskellen på krise og ikke-krise og normalitet og ikke-normalitet, end i at undersøge det analytiske arbejde, som hun møder i felten blandt sine samtalepartnere. I dette analytiske arbejde møder hun nemlig de lokale inderes forsøg på at genetablere dels en genkendelig kontekst, dels en række genkendelige figurer, som de kan strukturere deres hverdagsliv omkring. Jeg anvender i denne artikel begrebet kontekstens krise til at belyse, hvordan formål, mening, rigtig og forkert, op og ned, synes svære at lokalisere og orientere sig efter i en kontekstens krise; her specifikt forstået som en situation, hvor procedurerne vedrørende grænsekontrol gjorde grænsen uigenkendelig for en stund.

Tilsammen tillader disse analytiske inspirationer mig at fokusere på foranderlighed og enshed, samt på forholdet mellem det ukendte og det genkendelige. Formålet med denne artikel er således at bidrage til at udvikle måder, hvorpå grænseforandringer kan studeres i et samtidighedsperspektiv¹³, og det vil jeg gøre ved at fokusere på den søgen efter at etablere og fastlægge grænsen, som udspillede sig blandt de politibetjente, der skulle håndtere grænserne. Med andre ord er jeg interesseret i deres forsøg på at stabilisere det nye grænseobjekt – deres forsøg på at få greb om grænsen ved at forsøge at gøre den til en håndterbar figur.

Det er således også denne forskningsinteresse, der har informeret indsamling af materiale i forbindelse med mit feltarbejde, samt min læsning af Mette Lund

11 Green 2012

12 Hastrup 2011: 132

13 Andersen og Sandberg 2012; Green 2012; Demetriou 2013; Paulin Kristensen 2019

Andersens interviewmateriale fra 2003.¹⁴ Min interesse i mit feltarbejde lå i at undersøge europæiseringens aspirationer for ekspansion og samarbejde gennem grænsens aktører, grænsevagter og politibetjente. Herunder interesserede jeg mig i mine undersøgelser for, hvordan disse *frontline* aktører forsøgte at koordinere og kombinere de mange modsatrettede krav og forventninger til grænsernes kunnen, som de blev mødt med i deres daglige arbejde. Min interesse for at studere politiets arbejde på netop den dansk-tyske landgrænse var oprindeligt ansporet af en interesse for at se, hvordan en 'grænseløs grænse', så at sige, blev håndhævet. Det vil sige, at jeg interesserede mig for spørgsmålet om, hvordan en grænse, der ikke længere bestod af grænsebomme og paskontrol, blev håndhævet i praksis. Hvad jeg endte med at studere, var dog derimod indførelsen af en midlertidig grænsekontrol; en trækken-i-håndbremsen over for det europæiske samarbejde, og et stort spørgsmålstejn ved opfattelsen af åbne grænser som den rette vej for det europæiske projekt.

Jeg vil i det følgende begynde analysen med at vende tilbage til begyndelsen af 2000'erne – kort tid efter åbningen af grænsen – for at belyse de usikkerheder og bekymringer, som fulgte i kølvandet på åbningen, og som gjorde sig gældende blandt de politifolk, der stod overfor at skulle håndtere grænsen ud fra en række nye procedurer.

„Det dalrer lidt“: bekymring over den tomme grænse i begyndelsen af 2000'erne

Da Danmark trådte ind i Schengen-samarbejdet i 2001, ændrede forvaltningspraksissen omkring grænsen sig. I overensstemmelse med Schengen-bestemmelserne kunne politiet ikke længere udføre grænsekontrol på selve grænselinjen. Med Schengen-samarbejdet kom dog ikke kun åbne grænser men også styrkede ydre grænser, og vejen ind til EU blev nu forflyttet til det østlige og sydlige Europa. Det dansk-tyske grænselands relevans ændrede karakter; grænseåbningerne overalt i Europa førte til en reorganisering i rum, som ændrede dels relevansen af steder, dels bandt nye steder sammen. Den dansk-tyske landegrænse var nu ikke længere det væsentligste sted for dansk politi at håndtere grænser, derimod blev steder såsom Københavns lufthavn, asylcentre og byggepladser mindst lige så væsentlige. Told- og pasanlæg blev overflødige, idet der nu, i henhold til de nye regler, ikke

14 Det i artiklen anvendte materiale fra den dansk-tyske grænse bygger på feltarbejde udført i forbindelse med mit ph.d.-projekt *Relocating Europe: border officials and their everyday attempts to stabilise borders* og er del af et større feltarbejde, som også omfattede interviews og deltagerobservationer blandt politifolk i Kastrup Lufthavn samt interviews og besøg i EU's enhed for grænsemodernisering på grænsen mellem Moldova og Ukraine (EUBAM) i EU's nære nabolag (Paulin Kristensen 2019)

længere måtte være kontrolaktivitet på selve grænsestregen. Den faste kontrol, hvor alle rejsende skulle passere en politibetjent, blev erstattet af stikprøvekontroller, hvor politiet sammen med tolderne på udvalgte steder og på udvalgte tidspunkter dukkede op – fx på motorvejen – og vinkede biler ind til kontrol. Den rutinemæssige kontrol blev altså erstattet af en uanmeldt kontrol; planlagt af politiet og toldere på baggrund af analyser af, hvornår sådan en kontrol kunne forestilles at være mest gavnlig. En såkaldt åben grænse betød derfor langt fra en grænse uden kontrol; men kontrollen ændrede karakter, og det samme gjorde bevægelserne gennem grænselandet.

På den dansk-tyske grænse skabte den ændrede forvaltning usikkerhed, spekulationer og bekymringer hos politibetjente, som forsøgte at navigere i, hvad disse ændrede vilkår ville betyde for deres arbejde på grænsen. Etnologen Mette Lund Andersen undersøgte i 2003 i et projekt kommissioneret af Museum Sønderjylland den grænse, der så dagens lys efter Danmarks indtræden i Schengen-samarbejdet. I bogen *Grænsen i hverdagen – grænsen i hovedet* udlagde Andersen effekterne af grænseåbningen, som de tog sig ud for en lang række aktører i grænselandet, herunder lokale beboere, erhvervsfolk og politikere.¹⁵ I forbindelse med projektet interviewede Andersen også politibetjente, hvis arbejde var blevet ændret som følge af Danmarks indtræden i Schengen-samarbejdet. På baggrund af dels Andersens egne analyser, dels det originale interviewmateriale, der ligger til grund for bogens analyser, vil jeg i det følgende udfolde betjentenes analyser og spekulationer om grænsekontrollen, der fulgte efter indtrædelsen i Schengen-samarbejdet.

I materialet fremgår det, at forandringen af grænsekontrollen var noget, der havde gjort indtryk på betjentene, både fordi deres arbejde ændrede karakter, to politikredse blev lagt sammen, og fordi der mentalt skulle gøres plads til forandringen. En betjent beskriver det således:

„Der har været en omstillingsperiode, men det er mest noget, der er foregået i den enkeltes hoved. Nogen er det gået stærkt for, og andre er det ikke gået så stærkt for. Nogle er ikke helt kommet over det endnu. Man kan godt have et nostalgisk forhold til det, der var engang, men på et tidspunkt skal vi videre.“¹⁶

Andersen spørger videre, om der var en fejring blandt politibetjentene. „Nej“, svarer betjenten, og fortsætter:

„Jeg syntes ikke rigtig man skulle fejre, for det var et lidt ambivalent forhold, man havde til det. Uanset hvor sur tjenesten kunne være i de pasbokse, hvis man havde siddet der i nogle år, kunne det godt være vemodigt at skulle sige farvel til den del af arbejdet. Jeg syntes ikke, jeg havde lyst til at fejre. Det var ikke sådan, at vi græd snot i stænger, men ligefrem at fejre...“¹⁷

15 Andersen 2004: 11

16 Andersen, interview 13, 2003

17 Ibid.

Det nytter altså ikke noget at græde over den gamle grænse. Ikke desto mindre var der dog en form for tomhed, der gik igen hos flere af de interviewede. Samme betjent som ovenover beskriver denne følelse af tomhed på følgende måde:

„Grænsekontrol har jo været en institution hernede siden 1920, og det er jo noget der ligger sønderjyderne meget nært, hele grænseproblematikken. Der har jo altid været en kontrol i en eller anden udstrækning. Jeg ved, at mange oplever det som et savn, at der ikke er den der myndighedsperson på grænsen. Det dalrer lidt, det er lidt løst det hele (...) Det er meget tomt, når du krydser grænsen. Der mangler lidt identitet.“¹⁸

Denne politibetjent beskrev altså et grænseland, der blev tømt for politibetjente, og det med en form for tomhed til følge: En følelse af, at staten var flyttet væk fra regionen, og at tingene nu var lidt 'løse'; et udtryk for en usikkerhed omkring, hvem der nu stod ansvarlig for at håndhæve grænsen. I en transskribering fra et interview med en anden politibetjent, kan man læse følgende:

„Den nat, hvor politimesteren skulle ud og pille bommen ned ude ved Sofiedal [en mindre grænseovergang], da var der nogen, som havde sat et skilt op, hvor der stod på dansk, engelsk og arabisk: Sandholmlejren 273 kilometer.“ Sandholmlejren er det centrale modtagecenter for asylansøgere i Danmark. Ifølge transskriberingen fortsatte betjenten: „Og det syntes jeg egentligt var et ret godt skilt, for det illustrerede jo meget godt folks frygt for, at vi ville blive overrendt“. Ikke desto mindre tilføjede han „Og det er vi jo faktisk ikke blevet“.¹⁹

I denne betjents beretning indfanger dette hjemmelavede skilt, som nogle har sat op i en slags aktivistisk handling, den nervøsitet, der udspillede sig blandt både politibetjente og lokale beboere: Ville området blive 'overrendt' af asylansøgere, nu hvor politiet ikke længere stod på grænsen? I lyset af den første udtalelse om statens fravær på grænselinjen, kan skiltet dog også læses som en kritisk antydning af, at asylansøgere nu vitterligt behøver et vejskilt til at vise dem vejen videre, idet der ikke længere vil være repræsentanter fra staten til at gøre arbejdet. Skiltet peger således også på den nervøsitet, der bredte sig i forbindelse med statens tilbagetrækning fra grænselandet. Beretningen maler altså et billede af en grænse, der er tømt for betjente, og således risikerer at blive fyldt op af grænseoverløbere i stedet.

Det er dog samtidig interessant at bemærke, at politibetjenten i sin beretning tilføjer et „*hvilket vi faktisk ikke er blevet*“ til sin historie, som fortælles til Andersen i 2003, det vil sige et par år efter åbningen og de første bekymringer. Grænselandet var altså ikke blevet overrendt af grænseoverløbere, som politibetjente og lokale frygtede. Deres bekymring om at blive overrendt blev aldrig en realitet – eller mere præcist, den fandt i hvert fald ikke længere sted på den

18 Ibid.

19 Andersen, interview 6, 2003

dansk-tyske grænse. 'Overrendte' grænser var der som bekendt nok af i EU – både i 2000'erne og 2010'erne, hvor græske middelhavsøer og Europas sydlige kyster til skiftende tider var centrum for store antal flygtninge, der forsøgte at opnå et bedre liv i Europa. Dette var dog ikke tilfældet på den dansk-tyske grænse. Før 2001 var alle større grænseovergange udstyret med en paskontrolanlæg og med rød-hvide grænsebomme, og det var ulovligt for alle andre end lokale med særlige tilladelser at krydse grænsen andre steder end ved de officielle, demarkerede grænseovergange. Derfor ville personer, der ønskede at komme ubemærket over grænsen på dette tidspunkt i grænsens historie, forsøge at finde en øde sti eller en tilgængelig mark og krydse grænsen her i stedet. Politibetjentene var derfor trænede i at vide, hvor grænseoverløbere uden de fornødne papirer ofte forsøgte at krydse grænsen ubemærket. Døgnet rundt og året rundt var politibetjente afsted på patrulje for at indfange dem.

Denne forandring kan begribes med det, som antropologen Dace Dzenovskas kalder *the timespace of emptiness*, som hun anvender som en indgang til at forstå de måder, hvorpå europæiseringens narrativ om ekspansion og åbenhed folder sig ud.²⁰ Dzenovska undersøger efterladte østeuropæiske landsbyer, der blev tømt for arbejdskraft, varer og beboere, da kommunismen brød sammen og kapitalismen aldrig nåede frem. Nye magtcentre for arbejde, kapital og fremtid opstod i kommunismens ruiner, og hundredetusindvis af østeuropæere flyttede vestpå eller til byerne, uden at de tilbagelagte steder blev fyldt af noget nyt. Disse steder stod tilbage, og Dzenovska studerer de praksisser, der tømte disse områder, samt de praksisser, der kan skabes grundlag for i et tomt område. Samtidig med, at stederne stod tomme, stod de også som ruiner fra fortiden, der ikke var fulgt med nutiden. I denne artikels kontekst adresserer jeg hverken kommunisme eller kapitalisme direkte; derimod optræder disse snarere som indlejrede præmisser for fænomenet 'europæisering'; et fænomen, som på alle måder er tæt forbundet med en særlig post-Den Kolde Krig-udgave af liberalt demokrati og markeds-kapitalisme; en *euro-globalisme* med etnologen Zsuzsa Gilles ord, der forbinder globaliseringens ekspansionstrang med en grænsesætning gennem standard- og normsætning.²¹ Som jeg vil vise, var det så at sige 'euro-globaliseringens' rumlige organisation, der kom til udtryk – også her på den dansk-tyske grænse – og som de danske politibetjente skulle forsøge at navigere i, og som dirigerede aktiviteten væk fra grænselandet.

Med Dzenovskas blik for *timespace of emptiness* kan ændringen i den europæiske grænseforvaltning altså ses som en reorganisering af rum og tid, som omfordeler aktivitet til nogle steder og efterlader andre tomme²². Europæiseringens fokus på åbne grænser og den medfølgende ændrede forvaltning på den dansk-

20 Dzenovska 2019

21 Gilles 2009

22 Dzenovska 2019

tyske grænse skabte en forandring af grænselandets relevans, således at grænsekontrollens praksisser ikke længere var til stede i grænselandet. Denne ændrede rumlige relevans spillede samtidig ind i en fortælling om, at denne form for åbne grænser var lig med fremtidens europæiske projekt, og lukkede grænser hørte en fjern fortid til.

En tom grænse og forsøget på at genetablere grænsen som genkendelig figur

Beskrivelsen af en følelse af et sådant *timespace of emptiness*, eller med andre ord, af en tømt og overflødiggjort grænse, som stod vidt åben, trådte også frem i mit møde med to pensionerede politibetjente, Harry og Christian. De to tidligere betjente hjalp mig med at blive opmærksom på, hvordan forandringerne i politiets forvaltning af grænsen tog form. Under et besøg tog de mig med på en køretur, hvor de udpegede en række karaktertræk ved grænsens landskab, der med åbningen var blevet gjort overflødigt i forvaltningen af grænsen. De pegede på små veje, gemmesteder, udkigsposter og rastepladser – alle sammen var steder, der havde været centrale for den grænse, de patruljerede fra 1970'erne og op igennem 1990'erne. Harry og Christian fortalte mig om de lange, ensomme nætter, de havde tilbragt med en kop kaffe og en cigaret i en politibil parkeret diskret i et krat under den stjerneklare himmel. Harry fortalte:

„Vi havde jo infrarøde kikkertør, du ved, natkikkertør, så kunne vi jo holde i en bil et eller andet sted, det gjorde vi tit, ved en grænseovergang, og så sad vi der og kukkelurede, du ved, en mørk efterårsnat. Og så kan du jo se alt hvad der bevæger sig, men de kan jo ikke se dig, jo – så kan du typisk se mange dyr derude – og så hov, så kunne du se der kommer sådan en gul streg gående – og der er jo bælgmørkt derude, det er altså virkelig mørkt derude – ikke engang kragerne vender derude, vel, – og så kan du sidde der og hygge med dig en smøg og en kop kaffe og sådan noget – og så sidder man der og kigger og kigger. Og man ved nogenlunde hvor de kom over.“²³

Et tæt kendskab til grænsen, et særligt blik samt opmærksom og tålmodig venten var altså kerneopgaven for grænsebetjentene før grænsens åbning. Ifølge Harry og Christian havde dette dog ændret sig i det landskab, vi den dag kørte igennem: Et landskab, hvor grænsekontrolbygninger enten var revet ned eller stod forladte tilbage. Et landskab, hvor et busstoppested, et generisk blåt skilt med gule stjerner rundt om DANMARK og en samling flagstænger med de nordiske flag, nu var

de eneste markører for en grænse. Hvis man vil krydse grænsen nu, er der ikke længere nogen grund til at tage små stier eller mudrede marker – de kan blot tage motorvejen, for der bliver køretøjer ikke længere stoppet, som Harry og Christian tørt bemærkede.²⁴

Ved et par lejligheder fortalte Harry mig en historie, der ifølge ham indkapsler overgangen fra en national grænse til en europæisk grænse. Harrys historie lyder sådan her: En dag var han ude at handle, da to mænd henvendte sig til ham og fortalte ham, at de gerne ville søge asyl. Harry, som for nyligt var blevet pensioneret efter tredive års tjeneste hos Grænsepolitiet, besluttede sig for at køre de to mænd til politigården, så de kunne lade sig registrere. Da han kom derhen, kunne han dog ikke finde nogle politifolk. Stedkendt gik han dog ind på stationen, fandt nøglerne til detentionen og lukkede de to asylsøgende ind, og gik tilbage til kontoret og ventede på, at der skulle komme nogle betjente tilbage. Da den vagthavende senere vendte tilbage, var han mere end overrasket over at finde sin tidligere ansatte siddende i kontorstolen i gang med at nyde en kop kaffe. „*Her var jo ikke nogen, og jeg går ud fra, at du ikke ville have dem til at stikke af!*“, grinede Harry til den vagthavendes store irritation. Det er i hvert fald sådan, Harry fortæller historien. Måske den vagthavende vil huske det anderledes. Ikke desto mindre maler Harrys anekdote om en tom politistation et billede af et system, som har omdirigeret indsatserne. Harrys historie handler om en ganske åben grænse, en tom politistation, og – kan man tilføje – et system, som måske ikke er særligt interesseret i at sikre, at der er nogen, man kan henvende sig til med sit ønske om at søge asyl. Ifølge Harrys anekdote betød Danmarks indtræden i Schengen altså *mindre* kontrol end *før*, fordi grænsen var blevet tømt for politi.²⁵

Med åbningen af grænsen fremstod grænselandet tomt så at sige: Det blev tomt for myndighedspersoner, og det blev tomt for grænseoverløbere og asylansøgere. Sandt at sige, der var bestemt stadig politibetjente, der tog sig af grænserelaterede problematikker, og de befandt sig stadig i bygninger nær den dansk-tyske grænse, men de befandt sig netop i højere grad end før gemt væk inde i de bygninger; på deres kontorer. Her udførte de analytisk arbejde, udarbejdede statistikker, skrev e-mails eller førte telefonsamtaler med europæiske kolleger vedrørende udlevering og overtagelse af kriminelle EU-borgere, antastet og anholdt andre steder i Danmark.

Reorganiseringen af rum og en slags *timespace of emptiness* gjorde sig altså også gældende i det dansk-tyske grænseland, og den førte derfor til en række analyser og spekulationer blandt politibetjente om grænsens nye ansigt. I den videre analyse er jeg dog interesseret i mere end blot at karakterisere grænseforandringerne som en unilineær bevægelse fra en fyldt til en tomt grænse, og jeg er

24 Se også Paulin Kristensen 2016

25 Paulin Kristensen interview, 6. marts 2015

i højere grad interesseret i at undersøge, hvordan den tomme grænse blev forsøgt gjort genkendelig *som en* grænse af de, der havde deres daglige gang ved den.

Forsøg på at genkende den tomme grænse som en grænse

Det var nemlig ikke alle, der entydigt så åbningen af grænsen som værende ensbetydende med mindre kontrol. I Andersens bog og interviewmateriale kan læses, hvordan der blandt betjentene var uenighed om, hvorvidt den ændrede praksis skærpede eller mindskede niveauet af kontrol. Nogle påpeger, at grænseovervågningen kan ses som udvidet og som mere uberegnelig end før, fordi grænsepolitiet har udvidet det område, de kører rundt i, og er blevet mere uberegnelige for kriminelle. I den forstand ved man ikke længere, hvor man har politiet – tæt ved grænsen, eller længere inde i landet. Nogle nævner også, at der bestemt er en logik i at flytte fokus fra lovlydige borgere til lovovertrædelser på grænsen og dermed bruge ressourcerne på sidstnævnte i stedet for at bemane paskontrolerne døgnet og året rundt.²⁶ Andre påpeger derimod, at da biler før skulle passere en politibetjent i en paskontrol, var der en form for præventiv effekt: Havde man urent mel i posen, skulle man kunne holde til at blive mødt af politiets blik ved grænsekontrollen. Efter grænsens åbning skal man blot have is nok i maven til at tro på, at man ikke render ind i en af politiets stikprøvekontroller; og det gør man nok ikke, for der er ikke så mange af dem.²⁷ Desuden var alle mindre grænseovergange blevet åbnet for passage på alle tider af døgnet, hvor de før havde været enten kun godkendt til lokal trafik, eller kun åbent til fx. midnat. Således udlægger nogle betjente forandringen således, at det er blevet nemmere for alle at krydse grænsen – for passagerer, der skal rejse gennem Europa, og for kriminelle, der ønsker at krydse grænser. I den forstand ser de ikke den nye kontrol som stærkere end før. Da Andersen et par år efter åbningen udførte sine interviews, var spørgsmålet om præcis hvilke forandringer, der har fundet sted, og om det skaber en sikrere grænse end før, således stadig til diskussion.

I lyset af Greens anvendelse af begrebet *ikke-helt-gentagelser*, som jeg introducerede tidligere, kan betjentenes spekulationer og modstridende analyser læses som politibetjentenes egne forsøg på at komme til at kende den grænse, de nu stod over for: Den var forandret på visse punkter men skulle stadig kunne begribes og håndteres som en grænse. Grænsen var altså ikke længere et sted, hvor grænsekontrol fandt sted, og i den forstand gav det heller ikke mening for grænseoverløbere at forsøge at krydse marker og stier. Grænselandet blev således ikke kun tømt for statens repræsentanter, Grænsepolitiet, men i den forstand også for

26 Andersen 2004: 27

27 *ibid.*: 29

grænseoverløbere, idet pointen med at smugle sig over grænsen i nattens mulm og mørke blev overflødiggjort af kontrollens ophævelse. Grænsens forvaltning handlede derfor ikke længere om mødet mellem politiet og grænseoverløbere, og derfor var det svært for politibetjentene at finde ud af, hvordan denne nye situation kunne karakteriseres som en grænse. Politibetjentene forsøgte derfor i deres egne analyser at finde ud af, hvordan denne nye konfiguration af tomt og fyldt så karakteriserede sig som en grænse, og det gjorde de ud fra de tidligere mønstre, praksisser og aktiviteter på grænsen, som de kendte. Med Hastrups kontekstens krise in mente, kan betjentenes analyser og spekulationer om grænseforvaltningens nye hverdag derfor forstås som deres forsøg på at gøre grænsen genkendelig som figur for dem igen.

Jeg vil i næste afsnit uddybe dette analytiske arbejde, som politiet står overfor, når grænsens formål forsøges forandret. Med fortsat fokus på stedets ændrede relevans og tomhed og dets modsætning tager jeg derfor i næste afsnit udgangspunkt i indførelsen af midlertidig grænsekontrol på den dansk-tyske grænse i 2016, som fulgte kort tid efter det, der i en fælles europæisk offentlighed blev kendt som Europas flygtningekrise. Jeg vil således undersøge endnu et signifikant tidspunkt i den dansk-tyske grænses nyere historie. Et tidspunkt, hvor den gamle grænselinje og behovet for den gamle infrastruktur atter blev aktualiseret. Jeg vil vise, hvordan det, der udfoldede sig på grænsen, tilbød sig som endnu en figurering af tom/fyldt, og hvordan politibetjentene på grænsen forsøgte at gøre den nye grænse genkendelig som en grænse ved at mobilisere tidligere forståelser af grænsen.

Midlertidig grænsekontrol og genetableringen af grænsen som et sted i 2016

Da jeg ankom første gang en kølig forårmorgen i marts 2016, skabte tilstedeværelsen af ekstra, udstationeret personale et mylder på politistationen i Padborg. Før hvert vagtskift kom minibusser kørende med politibetjente fra diverse indlogeringssteder og tog dem, der netop havde overstået en vagt, med tilbage, så parkeringspladsen var fyldt med politifolk, der gav hånd, klappede hinanden på skuldrene og fik udleveret udstyr til vagten. Inde på stationen var bordene ved morgenmødet tæt pakkede, og frokostborde og de bløde lænestole i kaffestuen var hele tiden i brug. De udstationerede politibetjente var indkvarterede på hoteller og konferencecentre i grænseområdet, og deres hovedopgave var at hjælpe det faste grænsepoliti med at kontrollere trafikken over grænsen.

Operation Grænsekontrol, som var blevet indført den 4. januar 2016, bestod officielt af stikprøver baseret på løbende observation af grænseoverskridende trafik. I praksis materialiserede denne politiske beslutning sig i tre typer grænsekon-

trol: For det første blev udvalgte passagerer trukket til side ved det midlertidigt opførte grænseanlæg ved motorvejen og landevejen fra Tyskland ind i Danmark med henblik på at kontrollere deres identifikationspapirer og deres ret til at rejse ind i landet. Grænsekontrol krævede meget personale, idet der skulle kontrolleres døgnet rundt. I løbet af vinterhalvåret stod tre eller fire politifolk for grænsekontrollen i en halv time ad gangen, før de så blev afløst af yderligere tre eller fire betjente, der så stod i en halv time, før de blev afløst af endnu et team. Operationen bestod desuden af kontrol af samtlige intercitytog fra Flensburg, Tyskland til Danmark. I forbindelse med togankomsterne samlede politiet sig på perronen for at gøre klar til at kontrollere samtlige passagerers identifikationspapirer. Når toget ankom til stationen, åbnede togkonduktøren dørene for politiet og oplyste dem om afgangens passagerantal. Passagerer, der skulle ombord på toget, blev bedt om at vente, mens to eller tre politifolk gik ind i toget for at kontrollere pas. På perronen stod yderligere et antal betjente og nogle gange toldere, som forhindrede passagerer i at stige ud eller ind af toget. Den tredje del af grænsekontrollen bestod af de såkaldte 'mobile kontroller', som var patruljevogne, der kørte rundt i grænselandet for at patruljere mindre veje og grænseovergange. Tilsammen formåede disse tre kontrolindsatser at fylde grænselandet godt op med politibiler og politibetjente, konstant på vej fra politistationen til togstationen eller de små grænseovergange. Denne grænse – som ikke havde været underlagt permanent grænsekontrol siden Danmark indgik Schengen-aftalen i 2001 – var altså nu igen et sted for en stærk tilstedeværelse af politibiler og personale.

Midt i alt dette postyr var det oplagt at spørge: Hvilken grænse var det, der var vendt tilbage, og som nu var i færd med at blive etableret? På hvilken måde vendte grænsen tilbage som sted? Jeg var ikke den eneste, der var interesseret i at få svar på de spørgsmål. I interviews, på patruljer og under kaffepauser blev jeg opmærksom på de mange forskelligartede spekulationer over den nye grænse, dens formål og dens virke, som politibetjentene selv baksede med.

I det følgende vil jeg udfolde hverdagens analyser, som jeg mødte på den dansk-tyske grænse blandt danske politibetjente, og jeg vil vise, hvordan betjentene igennem disse forsøgte at gøre grænsen genkendelig som et objekt, de kunne håndtere.

Hverdagens spekulationer på grænsen: kommer de tilbage?

„De kommer snart igen“ eller „Til sommer kommer de igen“ var gængse vurderinger, som blev delt under kaffepauser og andre snakke. Betjentene forsøgte at forudsige, hvordan politiske beslutninger i andre lande kunne få indflydelse på deres egen grænse. De ville komme med forudsigelser såsom „Hvis der er en halv million uregistrerede mennesker i Tyskland, kommer de her, når Tyskland

ændrer sine procedurer i næste måned“, eller „Når de får afslag på deres asylansøgninger i Sverige, vil de komme her på vej tilbage til Tyskland.“²⁸

Spekulationerne handlede både om, hvornår og hvorfra de næste strømninger af mennesker ville komme, og om, hvad der måtte være den mest passende måde at håndtere den opgave, de havde fået. Ivrig som jeg var efter at forstå, hvilke blikke, metoder og landskaber politifolkene aktiverede for at kontrollere grænsen, stillede jeg mange spørgsmål om bevægelsesmønstre: Hvor og hvordan folk bevægede sig, og hvor og hvordan politiet fandt ud af det. De svar jeg fik var dog ofte forvirrende for mig. Svarene var meget forskellige og til tider endda modstridende: Nogle fortalte mig, at de ikke prioriterede at vinke lastbiler ind til siden til paskontrol, fordi det ikke var sandsynligt at disse ville transportere grænseoverløbere i bagagerummet. Andre håned utilstrækkeligheden ved grænsekontrollen og hævdede, at de ville kunne fange langt flere grænseoverløbere, hvis lastbilerne konsekvent blev tjekket. Mange vurderede, at der ikke kom mange illegalt rejssende ad motorvejen eller landevejene – der hvor den midlertidige grænsekontrol fandt sted. Jeg fik at vide, at selvom betjentene ikke mødte mange, der forsøgte at krydse grænsen illegalt, var grænsekontrollen ikke desto mindre en eller anden form for succes. Beslaglæggelsen af narkotika og tilbageholdelsen af påvirkede bilister var nemlig steget siden genindførelsen af grænsekontrol (en stigning som man nok også havde kunne opnå, hvis man havde sat ekstra kontrol ind på enhver dansk hovedvej, som nogle dog indvendte).

Under mine ophold hos politiet stødte jeg også på forskellige analyser af, hvem de var på udgik efter. Oftest var det varevogne med nummerplader fra østeuropæiske lande eller unge mænd af arabisk oprindelse i belgiske eller hollandske biler, der blev trukket hen til kontrol. En erfaren politibetjent, der havde arbejdet ved grænsen i årevis, fortalte mig, at det meste af det udstationerede personale – altså personale fra andre politikredse – havde en tendens til at vinke alt for mange biler ind til siden, fordi de manglede viden om lokalområdet. Han forklarede, at de ofte vinkede biler med polsk eller bulgarsk nummerplade ind, selvom han som en erfaren grænsebetjent ikke ville gøre det. Han kendte til området, og han vidste, hvilke forskellige byggepladser eller firmaer denne type chauffører sandsynligvis arbejdede for, så han trak dem ikke ind. I stedet ville han vælge at vinke unge mænd af arabisk eller afrikansk oprindelse, som kom kørende i belgiske eller hollandske biler, ind til siden, og det ville han gøre for at kontrollere, om de forsøgte at smugle narkotika, våben eller mennesker.

Det var ikke kun i forhold til hvilke biler, der skulle vinkes ind til kontrol, at der var uenighed blandt politibetjentene. Der var også forskellige analyser af hvilke bevægelser, der fandt sted rundt i grænselandet uden for de faste kontroller ved landevejen og motorvejen. I interviews og samtaler påpegede nogle

betjente det uhensigtsmæssige i, at 'de grønne grænser', dvs. marker og småstier, forblev vidt åbne og meget tyndt patruljerede, mens andre mente, at intet tydede på, at flygtninge passerede disse områder af grænsen, og det derfor ikke udgjorde et problem, at der ikke blev patruljeret der. Andre igen undrede sig over, *hvorfor* ingen passerede de grønne grænser, når nu de var vidt åbne.

Udover de forskellige analyser af bevægelser henover grænsen bemærkede jeg også, hvordan forskellige politifolk orienterede sig forskelligt i grænsens landskab. Nogle af de politibetjente, jeg kørte med, tog småveje eller kørte gennem grusveje i skoven, mens andre holdt sig til hovedvejen. Mens nogle var helt fortrolige med grænsens landskab, vidste andre ikke engang, hvordan man kunne finde grænsen: Jeg hørte et par gange en historie om en politibil med udstationerede politibetjente, som pludselig befandt sig på den forkerte side af grænsen. I en version af historien havde det tyske politi pludselig opdaget en dansk politibil på deres side af grænsen og var blevet noget misfornøjede ved at opdage, at disse betjente ikke engang kunne lokalisere grænsen. I en anden version af historien havde nogle af de lokale betjente mødt de udstationerede politibetjente ved en lille grænseovergang og havde kunnet påpege, at de befandt sig på den tyske side af grænsen. Da der grundet Schengen-samarbejdet ikke var nogen klar skiltning eller markering af grænselinjen ved de mindre grænseovergangssteder, var det en reel risiko for ikke-stedkendte betjente at havne på den forkerte side. Var man derimod kendt i området, ville man nemt kunne lokalisere grænsen; man ville kigge efter de gamle grænsesten, en bæk eller et dige, som markerede grænsen.

Den midlertidige grænsekontrol som fagligt utilfredsstillende

Udover at spekulere over formålet og mulige flygtninges mulige rejseruter spekulerede politibetjentene også over varigheden af og betingelserne for den midlertidige grænsekontrol; især drøftede de rygter om, at regeringen muligvis ville installere Hjemmeværnet og måske endda soldater fra Forsvaret for at spare på Politiets udgifter.²⁹ De spekulerede over, hvordan opgaverne mon blive fordelt, hvis dette skulle ske, og ville der overhovedet være nogen fornuft i at ville opretholde en grænsekontrol, hvis der ikke længere kom flygtninge?

Siden januar 2016 har skiftende danske regeringer forlænget den midlertidige grænsekontrol med regelmæssige intervaller, og EU-Kommissionen har indtil videre godkendt hver forlængelse. Dette har sat politiafdelingen i en situation af konstant, midlertidig forlængelse. På tidspunktet for mine interviewundersøgelser betød det, at der på et organisatorisk niveau var et konstant behov for hele

29 Dette skete faktisk; i hhv. juni 2016 og oktober 2017 blev først Hjemmeværnet og senere Forsvaret installeret for at hjælpe politiet ved grænsen, og i skrivende stund gør de stadig dette; jfr. Justitsministeriets meddelelse, april 2016; September 2017.

tiden at forberede sig på forskellige potentielle fremtider. Hvis operationen blev forlænget af den danske regering og EU-Kommissionen, ville det udstationerede personale, de ekstra biler, indlogeringen, madpakker, busser, og andet logistik skulle forlænges – internetadgangen skulle fikses, og læskurene skulle installeres inden efteråret. Men hvis operationen ikke blev forlænget, skulle politienheden vende tilbage til de regelmæssige Schengen-protokoller, og de skulle fortsætte med at udvikle de strategier, de havde arbejdet på før genindførelsen af grænsekontrol, og det strategiske samarbejde med tysk politi og andre europæiske kolleger skulle støves af i en fart.

Før den midlertidige genindførelse af grænsekontrol ved grænsen havde Folketinget besluttet en ny treårsplan for politiafdelingen i Padborg. Planen omfattede ekstra personale, tættere samarbejde med det tyske politi og en lempelse af begrænsningerne for overvågningsudstyr til sporing af trafikken, der krydser grænsen. På trods af den politiske beslutning var der imidlertid ingen konkrete planer for, hvordan planen skulle gennemføres eller finansieres, og som tiden gik, truedes den treårige plan med at blive forældet. Selvom aftalen nu blot var et løfte på et stykke papir, havde løfterne om en lysere fremtid for afdelingen alligevel formået at tiltrække et par nye medarbejdere. En dag kørte jeg sammen med en erfaren politimand og en nyligt tilkommet, Martin. Martin, hans kone og børn var for nylig vendt tilbage til deres fødeegn for at være tættere på deres familie, og Martin håbede på at finde et fagligt tilfredsstillende job hos politiet ved grænsen. Selvom han var usikker på sin beslutning om at forlade sit udfordrende job i byen til fordel for et job ved grænsen, håbede han alligevel, at han her ville kunne finde den 'rigtige kombination' af arbejdsopgaver og gode vilkår. Han håbede på fagligt givende opgaver, tid og penge til grundig efterforskning, tilstrækkelige juridiske værktøjer til at spore kriminelle netværk, nye teknologier til scanning af dokumenter samt biler og tilstrækkeligt personale til at dække vagterne.

Nogle af politistationens garvede betjente var dog ikke helt så begejstrede for de fremtidige planer. „*Vi ved, at det aldrig kommer til at være så godt, som de lover*“, grinede de. Samtidig underbyggede de deres skepsis ved at påpege de dårlige arbejdsvilkår og det fortsat høje arbejdspress. Selvom ledelsen forsøgte at imødekomme personalets ønsker vedrørende arbejdstid og fridage, beskrev de betjente, jeg talte med, hvordan de stadig kæmpede med dårlige arbejdsforhold. Man kunne godt glemme alt om at tilmelde sig et aftenkursus i fransk, som en betjent bittært bemærkede, som for at understrege det fortsatte arbejdspress, manglen på fritid og den evigt uforudsigelig vagtplan. Opfattelsen blandt politibetjentene var, at de gav alt, de havde at give, men at de ikke modtog passende arbejdsvilkår til gengæld. De var glade – endda stolte – over at tilbyde deres hjælp i tider med ekstraordinært pres, men de var utilfredse med den langvarige situation, hvilket gjorde det stadig sværere at opretholde et normalt liv uden for arbejdet.

Fra overfyldte busser til tomme ankomstcentre

Jeg har beskrevet disse historier om spekulationer og professionel utilfredshed i et forsøg på at fremhæve det, som politibetjentene selv bekymrede sig om. For selvom grænsen igen var blevet et *sted* for statens repræsentanter så at sige, var den langt fra vendt tilbage til situationen før Schengen i 2001. Midt i det sumrende postyr med ekstra personale, medieopmærksomhed og den konstante omorganisering af den midlertidige infrastruktur, var der nemlig noget besynderligt ved grænsen: Der var der ingen flygtninge og ingen asylansøgere.

Jeg bemærkede først denne særlige form for tomhed, da jeg tilbragte en dag sammen med Birte, som var sagsbehandler, der sørgede for at få de personer, som politiet antraf og tilbageholdt på grænsen, korrekt registreret og videre i systemet. De sager, Birte sad med, kunne både være asylsager, strafferetssager eller forhandlinger om tilbagelevering til andre lande i overensstemmelse med europæiske asylregler, såsom Dublin-aftalerne. Behandlingen af sager var langt fra en enkel proces, og i løbet af et sagsforløb kunne personer skifte kategori og status. For at holde styr på sagerne forsøgte Birte at etablere et system, hvor en persons sag let kunne følges gennem processen: På hendes kontor hang et stort whiteboard, hvorpå hun kunne notere, hvor en given person var i processen. Derudover stod der en række store plastkasser med etiketter på gulvet. På en stod der „venter på svar fra Eurodac“; på en anden „Venter på svar fra US [Udlændingestyrelsen]“; og på en tredje „Afvisning modtaget og venter på udvisning“. Birte fortalte mig, at hun brugte kasserne til at holde styr på sagerne, og at hun flyttede en sag fra den ene boks til den anden, efterhånden som sagen fortsatte og dens status ændrede sig. Hun fortalte mig endvidere med udmattelse i stemmen, at disse kasser i efteråret 2015, da flygtningeankomsterne var på deres højeste, havde været fyldt til randen med sagsmapper. Hun viste mig en igangværende sagsmappe, så jeg kunne se, hvor tynd en enkelt sagsmappe egentlig var, og hun indikerede med dette, at da kasserne stod fyldt til toppen, havde de hver indeholdt mange, mange sager. Da jeg besøgte Birte et par måneder efter indførelsen af grænsekontrollen, var kasserne stort set tomme. Der var ikke længere nogle sager, der skulle behandles, for der ankom nu meget få asylansøgere.

Den underlige følelse af tomhed midt i virvaret ramte mig igen, da jeg en dag var ude at køre patrulje sammen med den erfarne politibetjent Jan og hans kollega. Vi tilbragte vi dagen med at patruljere langs de små grænseovergange. På et tidspunkt foreslog Jan, at nu, hvor jeg var der med dem, kunne vi lige kigge forbi Søgårdlejren. Søgårdlejren er en gammel herregård, der i senere år har været brugt som et træningscenter for Hjemmeværnet. Under de mange flygtningeankomster i efteråret 2015 var herregårdens gamle hestestalde og lagerbygninger blevet udset som et passende sted at etablere et midlertidigt modtagecenter. Lige før nytår 2015 blev oprettelsen af det midlertidige modtagecenter iværksat som

led i den daværende regerings lancering af en ny 'asylpakke', som også omfattede den midlertidige indførelse af grænsekontrol. Femogtyve enorme telte, der tilsammen kunne tjene som midlertidigt husly for op til 1800 flygtninge, var blevet rejst ved siden af bygningerne og i gårdspladserne på den gamle herregård.³⁰

Da jeg besøgte Søgårdlejren sammen med Jan og hans partner, var det tidligt forår og stadig koldt. Teltene blev derfor stadig opvarmet; de elektriske varmeapparater summede insisterende, mens vi kiggede rundt i området. Jan tog mig med indenfor og viste mig rundt om modtagecentret: Der var hængt tavler op, så man kunne holde overblik over antal indkvarterede, der var etableret køninfrastruktur, indkøbt fingeraftryksscannere og computere til at registrere asylansøgerne, og der var banket nogle interimistiske afhøringslokaler op i form af små aflukker afskærmet med spånplader. Modtagecentret var med andre ord et omhyggeligt planlagt, logistisk forsøg på at undgå det kaos, der havde fundet sted et par måneder tidligere, da flygtninge fyldte tog og gik langs motorveje.

Som det stod der, forladt og aldrig taget i brug, var modtagecentret materialiseringen af det faktum, at den dansk-tyske grænse i en ganske kort periode havde lignet de sydeuropæiske grænser. Men kun kortvarigt, for centeret kom aldrig i brug, og det dansk-tyske grænseland var vendt tilbage til at være et tilsyneladende fredeligt og ukontroversielt hjørne af Europa, hvor hverken krise eller flygtninge kunne spottes. Selv hvis der i den forstand var kommet styr på grænsen, var der, som jeg vil vise, alligevel noget uigenkendeligt ved tomheden, som den tog sig ud langs de danske landegrænser til Tyskland. Den tomme grænse, det tomme modtagecenter og de tomme kasser stod i skærende kontrast til postyret, tumulten og larmen, der havde fulgt med grænsekontrollen: De mange udstationerede politifolk, de mange timer og penge, infrastrukturen, medieopmærksomheden og den politiske debat brugt på operationen. Med indførelsen af midlertidig grænsekontrol ankom der altså ikke længere flygtninge, og i den forstand var der ikke noget egentligt arbejde tilbage for politiet at udføre. Indførelsen af midlertidig grænsekontrol havde så at sige overflødiggjort behovet for grænsekontrol. Som jeg vil uddybe i det næste afsnit, indsatte grænsekontrollen samtidig også endnu en figurering af mødet mellem politi og grænseoverløbere.

En ikke-helt gentagelse af grænsen

De historier, jeg præsenterede i første del af analysen, viste tidligere måder, hvorpå grænsen havde været tom, men også hvordan den tidligere havde været et mødested mellem politi og grænseoverløbere. Således havde det været et sted at kende for politiet i 1980'erne og 1990'erne, før det blev tømt for både politi og grænseoverløbere

i 2000'erne. Da grænsen i 2016 vendte tilbage i kølvandet på flygtningekrisen, blev den endnu engang *et sted*. Et sted for aktivitet for statens repræsentanter, et sted, hvor massevis af politibetjente blev udstationeret, indlogeret og sat til at patruljere, men som jeg har vist gentagne gange, var det ikke et sted for illegal grænsetrafik, for der var med genindførelsen af grænsekontrollen ikke længere grænseoverløbere. Dermed betød dette også, at forvaltningen af grænsen måtte udføres på anden vis, end politifolkene tidligere havde været vant til.

Spekulationerne, klagerne og forvirringen viser altså, at grænsen blev ved med at være svær for dem at placere eller genkende. Historierne fra det daglige arbejde ved grænsen antyder derfor, hvordan politibetjentene konstant forsøgte at genoprette en kontekst, hvorfra grænsens problem – og dermed grænsens løsning – kunne defineres. I denne forstand udfoldede der sig en 'crisis of context', en kontekstens krise,³¹ og vanskelighederne med at stabilisere en kontekst, hvorfra grænsen kunne skille sig ud som en håndterbar figur, førte til den konstante spekulation om det objekt, der havde brug for grænsekontrol. De mange spekulationer over grænsen, som jeg stødte på, var alle forsøg på at gøre grænsen genkendelig ved at mobilisere viden fra tidligere tiders grænser, som politiet var vant til at patruljere. Med andre ord, så nogle grænsen som Harry og hans kolleger plejede at gøre i 1990'erne, mens andre gik til grænsen, som de havde lært at gøre det siden 2001. Andre igen kom fra andre politikredse og kendte hverken landskabet eller grænsens normale rytme og bragte således et blik fra deres egne politidistrikter og deres egne lokale problemer. Der var i den forstand ikke én rigtig tilgang til grænsen: Den ene politibetjents analyse kunne være lige så god som den næste; og de fik aldrig rigtig en chance for at teste hvem, der havde den rigtige opfattelse af grænsen, da det, de var sat til at kontrollere, var en slags grænse uden kontekst.

Tomheden ved grænsen var altså en ny form for tomhed, forskellig fra andre tidspunkter i historien.

Således viste jeg i artiklens første analysedel, hvordan den dansk-tyske grænse i begyndelsen af 2000'erne blev til et ikke-sted, og at dette efterhånden blev forstået og genkendt som en grænse. Som jeg har vist, havde grænsen dog igen et helt nyt udtryk, da den efter femten års fravær dukkede op igen i 2016 som følge af flygtningeankomster og Schengen-samarbejdets krise: Den var endnu en *ikke-helt gentagelse* af tidligere tiders grænse. Det min analyse har vist er dog, at selvom midlertidig infrastruktur blev etableret, politistyrker blev kaldt til fra alle landets egne, og grænsen i den forstand på alle måder igen lignede en grænse – så var den endnu ikke blevet genkendelig som grænse for politibetjentene. Og netop derfor tilbragte de så meget tid med at spekulere over, hvad der mon ville komme til at ske på grænsen.

31 Hastrup 2011: 132

Konklusion

Jeg har i denne artikel vist, hvordan danske politibetjente på den dansk-tyske grænse forsøgte at forstå og kapere forandringer i håndteringen af grænsekontrol. Det har jeg gjort gennem to historiske nedslag, som har undersøgt de måder politibetjentene til begge tider forsøgte at forstå den nye situation de stod i, og den grænse, de skulle lære at kende. Samtidig har sammenstillingen af netop forandringerne i 2001 og 2015 hjulpet med at understrege præcis, hvori forvirringen og spekulationerne opstod. De forskellige tidspunkter i grænsens historie viser, at grænsen som sted har spillet forskellige roller og har været mødested for forskellig trafik, og jeg har vist, hvordan politibetjentene selv aktiverer og sammenligner forskellige typer grænser, når de spekulerer over, hvad der mon kommer til at ske på grænsen fremover. Med denne analyse har jeg således forsøgt at bidrage til det forskningsfelt, der foreslår at studere grænser og deres forandringer gennem multiplicitets- og samtidighedslinser, og jeg har gjort dette ved at vise, hvordan de danske politibetjente i deres forsøg på at etablere én genkendelig grænse bragte en række forskellige, tidligere og fremtidige, forvaltninger af grænsen sammen.

I den forstand lægger denne analyse op til et bredere spørgsmål, som handler om hvad, der kan genkendes og forstås som en grænse, ikke blot for de betjente, der til dagligt arbejder med at forvalte grænsen, men også i en bredere offentlighed. Det rejser spørgsmål såsom: kan grænser genkendes som grænser, når de er åbne og forflyttede fra det fysiske territorium, og hvordan rykker en grænsekontrol på en tom grænse uden mængder af asylansøgere ved vores forståelse af en grænses formål og virke?

Jeg åbnede artiklen med at relatere den nationale grænse til forestillinger om fremtid og fortid. I et Schengen-narrativ fremstod åbne grænser som en vej frem mod en tid, hvor mure og adskillelse var fortid. Med min analyse har jeg vist, hvordan indførelsen af midlertidig grænsekontrol har sat spørgsmålstejn ved, om fremtidens Europa nu også så entydigt skal være fri fra grænser.

Litteraturliste

Andersen, Mette Lund. 2004: *Grænsen i hverdagen – grænsen i hovedet*. Institut for Grænseregionsforskning.

Andersen, Dorte J. 2012: „The Multiple Politics of Borders: Images of the Slovenian–Croatian Border on Istria from the Perspective of an Ethnographer on the Move“. *The Border Multiple: The Practicing of Borders between Public Policy and Everyday Life in a Re-scaling Europe*, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315614083>

- Andersen, Dorte J. & Marie Sandberg. 2012: „Introduction“. *The Border Multiple: The Practicing of Borders between Public Policy and Everyday Life in a Re-scaling Europe* (pp. 15-34). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315614083>
- Andersen, Dorte J., Kramsch, Olivier, & Sandberg, Marie. 2015: „Inverting the telescope on borders that matter: Conversations in Café Europa“. *Journal of Contemporary European Studies*, 23(4), 459-476. <https://doi.org/10.1080/14782804.2015.1068164>
- Demetriou, Olga (2013): *Capricious Borders. Minority, Population, and Counter-Conduct Between Greece and Turkey*. Berghahn Books.
- Dzenovska, Dace. 2019: „The Timespace of Emptiness.“ I „Orientations to the Future,“ Rebecca Bryant and Daniel M. Knight, red., *American Ethnologist* online, marts 2019 <http://americanethnologist.org/features/collections/orientations-to-the-future/the-timespace-of-emptiness>.
- Green, Sarah. 2005: *Notes from the Balkans: locating marginality and ambiguity on the Greek Albanian border*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400884353-013>
- Green, Sarah. 2012: „Reciting the future: Border relocations and everyday speculations in two Greek Border regions“ i *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 2(1), 111-129. <https://doi.org/10.14318/hau2.1.007>
- Gille, Zsuzsa. 2009: „The Tale of the Toxic Paprika: The Hungarian Taste of Euro-Globalization.“ I Melissa Caldwell (Ed). *Food and Everyday Life in Postsocialist Eurasia*. Indiana University Press. 97-128
- JydskeVestkysten. 2003: „Den triste Grænse“ (Finn Bach). Jydske Vestkysten, 1. September 2003, <https://jv.dk/artikel/den-triste-gr%C3%A6nse> (besøgt 20. januar 2020)
- JydskeVestkysten. 2016: „Nu reduceres antallet at telte i Søgaardlejren“. Jydske Vestkysten, 28 september 2016, www.jv.dk/indland/Nu-reduceres-antallet-at-telte-i-Soegaardlejren/artikel/2392651 (besøgt 20. januar 2020)
- Jyllandsposten. 2001: „Dansk Folkeparti Køber Grænsestation“ (Lars Attrup). Jyllands Posten, 12 februar 2001, <https://jyllands-posten.dk/indland/ECE3310153/Dansk-Folkeparti-k%C3%B8ber-gr%C3%A6nsestation/> (besøgt 20. januar 2020)
- Hastrup, Frida. 2011: *Weathering the world: Recovery in the wake of the tsunami in a Tamil fishing Village*, Berghahn Books.
- Lundin, Johan A., & Nilsson, Fredrik. 2015: *Spritsmuggling på Östersjön: en kulturhistorisk studie av nätverk i tillblivelse*. Makadam förlag
- Nilsson, Fredrik & Orvar Löfgren. 2010: 'Inledning' i *Regionauterna – Öresundsregionen från vision till vardag*. Nilsson, F. & Löfgren, O. (eds.). Makadam förlag

- O'Dell, Tom. 2003. Øresund and the Regionauts. I *Culture and Cooperation in Europe's Borderland* (pp. 31-53). Brill Rodopi.
- Sandberg, Marie. 2009a: *Grænsens nærvær og fravær. Europæiseringsprocesser i en tvillingeby på den polsk-tyske grænse*, ph.d.-afhandling, Københavns Universitet
- Sandberg, Marie. 2009b: „Performing the Border Cartographic Enactments of the German Polish Border among German and Polish High-school Pupils“. *Anthropological Journal of European Cultures Volume 18*, 2009: 107–128
- Sandberg, Marie. 2012: „Border Orderings. The Co-Existence of Border Focusing and Letting Border Issues Take the Back Seat at the German-Polish Border“. i: *The Border Multiple: The Practicing of Borders between Public Policy and Everyday Life in a Re-scaling Europe*, 119-140. <https://doi.org/10.4324/9781315614083>
- Paulin Kristensen, Marlene. 2016: „Hochspannungsleitungen, Abfallcontainer und »eine gute Nase haben«. Alltagspraktiken der staatlichen Grenzkontrolle an der dänisch-deutschen Grenze“ i *Grenzen – aus kulturwissenschaftlichen Perspektiven*. Chakkalakal, S., Picard, J. & Andris, S. (red.). Berlin: Panama Verlag, s. 196-217 22 s.
- Paulin Kristensen, Marlene. 2019: *Relocating Europe: border officials and their everyday attempt to stabilise borders*, Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet

Upublicerede kilder

- Andersen, Mette Lund: Interviews udført i 2003. Tilgængelige via Museum Sønderjylland.
- Paulin Kristensen, Marlene (2016): interviews og deltagerobservationer udført i marts 2015, marts og april 2016 samt august 2017.
- Twitter (2016): Søren Espersen, https://twitter.com/espersendf/status/684173849932378113?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwtterm%5E684173849932378113&ref_url=https%3A%2F%2Fekstrabladet.dk%2Fnyheder%2Fpolitik%2Fdanskpolitik%2Fdf-til-loekke-du-kan-faa-vores-graensestation%2F5895470, senest tilgået 8. april 2020

Summary

Recognizing the border: police officers' everyday speculations about the future of the Danish-German border

The article presents an analysis of two moments in recent history, in which the policing of the Danish-German land border was faced with significant alterations. The first moment is 2001, when Denmark entered the Schengen agreement, and all permanent border control was removed from the borderline. The other moment is the introduction of temporary border control in 2016 in the wake of major refugee arrivals to the European continent. Based on interviews and participant observation, I present everyday speculations and analysis that the Danish police officers in the two moments engaged in as a way to understand the future of the border. I argue that both moments can be understood as a 'crisis of context' (Hastrup 2011), in which the border's purpose was not yet recognizable. Whereas the opening of borders was strongly associated with the future of Europe, the return of the borderline questioned the association of open borders and the European future, and the article thus adds to a broader discussion about what will be recognized as viable borders for Europe in the future.